

V МЕСТО ГАМЗИГРАДА У КАСНОАНТИЧКОМ ГРАДИТЕЉСТВУ ЊЕГОВ ПРОСТОРНИ СКЛОП И НАМЕНА

Приказане и анализоване грађевине из Гамзиграда сведоче о животу дугом пуна три столећа; са извесним прекидима трајао је он ту од краја III до краја VI века. Од грађевина ископаних до 1974. године, у највећој мери помажу разазнавању првобитне намене и значаја Гамзиграда два утврђења и палата из северозападног дела: њихова велелепност, раскош и просторни склоп недвосмислено сведоче да је то пребивалиште могло припадати само врло имућном поседнику, а њихова уметничка и стилска својства, да је оно настало крајем III века и да је убрзо после тога, у IV веку, у њему дошло до успона и процвата који га је учинио изузетним.

Изненадну појаву Гамзиграда у овим доста удаљеним и забаченим крајевима Царства, у близини северне границе, која је већ у III веку била повремено несигурна, могуће је разумети и објаснити једино у склопу општих друштвених и историјских прилика, а његовим споменицима одредити право место посматрајући их у ширем оквиру касноантичке уметничке епохе.

ОПШТА РАЗМАТРАЊА

ИСТОРИЈСКЕ И УМЕТНИЧКЕ ПРИЛИКЕ

Из анализе гамзиградских трађевина види се да појава овог раскошног пребивалишта пада у време пољуљаног мира у Царству, крајем III века. Нешто раније, средином тога столећа, настали су немири дуж северних граница, а чести упади многих варварских племена и побуне Дачана, наговештавале су немогућност даљег држања области северно од Дунава. Већ од почетка III века обнављана су стара и грађена нова утврђења у Подунављу. Она су од времена Аурелијана, када су напуштена подручја северно од Дунава и ова река постала граница према новонастаним варварским племенима, бранила северне области Царства. Тада је овај део Балкана постао римска војна крајина, што је пресудно утицало на живот, не само војника, већ и свих осталих становника ових крајева.³⁴⁷ Уобичајено је да се у историји Горње Мезије (*Moesia Superior*) говори о повременим упадима варвара и о немирима дуж границе, због којих је, по мишљењу претежног броја

347 Као основни документ за разумевање војних прилика у касноантичко време у овој области служи *Notitia dignitatum utrusque imperii*, чији је део о дунавским областима из друге половине IV века (cf. R. E. XVIII/1 1078—1115; В. Поповић, *Увод у топографију Виминациума*, Старице н.с. XVIII, 1967, 37 ед. и по. 74, 75 где је наведена старија литература о овом питању). У провинцији *Dacia*

Ripensis биле су 24 војне јединице: 9 *legiones riparienses*, 9 *cunei equitum*, 6 *auxilia*, 2 *cohortes*, 1 *numerus militum*, (R. E. XXX/15, 2399). Колики је то део од укупне војне снаге Царства говори податак да је у време Диоклецијана римска војска бројала 175 легија (cf. V. Charot, *Le monde romain*, Paris 1927, 99), те се може извући закључак да је ова област имала добро војно обезбеђење.

научника, настало тешко економско и морално стање које је водило ка опадању његових градова и привреде, па чак и до потпуног напуштања пограничних области од стране ромејског становништва и насељавања варварских савезника у њима. Ти догађаји, међутим, нису археолошки потврђени пре V века, иако су Готи примани у римску војску и знатно раније.³⁴⁸ Има, напротив, много више основа за веровање да је у овим пределима, у време када је ту скупљен већи број војних одреда и када су изграђена многа нова упоришта, дошло до знатног успона упркос тадашње опште кризе.³⁴⁹ Јер, потребе за занатским и другим производима су расле, а у време мира војници су подизали не само војна здања, већ су предузимали и друге јавне радове. Многе војне радионице за израду опеке, за зидарске и друге градитељске делатности, без прекида су на разним местима учествовале у новим постројењима.³⁵⁰ Пољопривреда је у таквим приликама, такође, унапређивана, јер је војска морала исушивати мочваре и обрађивати напуштена и необрађена поља.³⁵¹ А раздобља мира нису била ни ретка ни кратка. Уз то, поред сталних одреда, приликом сваког новог сукоба и спора на граници, долазиле су нове војне јединице и уследили нови подухвати у које су улагана знатна средства државе. Честе посете царава овим крајевима (Диоклецијана у неколико наврата, Галерија, Константина) сведоче да је овим деловима Царства придавана велика важност.³⁵² Углед војних одреда у та несигурна и смутна времена, када су они били основ безбедности, учинио их је најјачом друштвеном снагом; довео је до војног поретка, са војницима — царевима на челу државе. Последица сталног стања биле су сталне борбе за превласт између германских, илирских и сиријских легија.³⁵³ Од III века, међутим, Илири су постали најјутицајнији: успели су да наметну своје вође за царева. Тако је Деције (249—251) први Илир на челу римске државе,³⁵⁴ а затим су уследили Аурелијан и Проб из Сирмијума, Диоклецијан из Салоне, Максимијан из околине Сирмијума, Констанције Хлор, Галерије, Лициније и Константин Велики, четворица последњих пореклом из Горње Мезије.³⁵⁵

Променљива стања на војним границама имала су за последицу успон или опадање грађевинских делатности. Познато је — на основу проучавања северозападних области, где су граничне тврђаве у највећој мери истражене — да су постојала три раздобља појачаног утврђивања војних и цивилних насеља, од којих једно пада у време Диоклецијана. После њега у истој мери је био предузимљив Константин Велики, посебно заслужан за обезбеђење и изградњу панонских и мезијских градова и војних логора. У области Рајне и горњег Дунава, од 369. године, Валентинијан I предузео је изградњу многих нових утврђења, а у Панонији и Мезији у исто време војсковођа Теодосије.³⁵⁶ Доцније, када је проглашен за владара источних области, Теодосије I је не само наставио, већ и знатно проширио делатност у том правцу. У источним провинцијама предузет је још један велики подухват на утврђивању лимеса, нешто пре напуштања подунавских области, за време Јустинијана.

Ж

348 Cf. J. Ковачевић, *Варварска колонизација јужнословенских области од IV до почетка VIII века*, Војвођански музеј, Нови Сад 1960, 9, 11.

349 О економској кризи у III веку cf. Г. Острогорски, *Историја Византије*, Универзитет у Београду, Београд 1947, 12 sq; idem, *Држава и друштво рановизантијског доба*, (прво изд. *Staat und Gesellschaft der frühbyzantinischen Zeit*, *Historia Mundi* IV, Bern—München, 1956, 556—569), у *Привреда и друштво у византијском царству*, Сабрана дела, књ. друга, Београд 1969, 5—17; М. Rostovtzeff, *op. cit.*, passim; Н. Keler, *Rimsko carstvo . . .*, 192 sqq.

350 У области Горње Мезије постојале су, поред приватних, и бројне војне радионице: у Сингидунуму, Трикорнијуму, Маргуму, Виминачијуму, Пинкуму, Купама, Бононији, Диани и Аквама (М. Mirković, *Rimski gradovi . . .*, 140 sq.).

351 F. Altheim. *Le déclin du Monde antique*, trad. A. Coeuroy, Paris 1953, 266 sqq.

352 Ibid.; Н. Veters, *op. cit.*, passim; В. Велков, *op. cit.*, 28 sqq.

353 F. Altheim, *op. cit.*, 274—290.

354 Ibid., 305 sqq.

355 Ibid., 412; P. Grimai, *La civilisation romaine*, Paris, Arthaud 1965, 405. О пореклу Диоклецијана cf. F. Lot. *op. cit.*, 37; E. Duggve, *History of salonian Christianity*, Oslo 1951, 2 и no. 5, где је старија литература о истом питању. О пореклу Максимијана, cf. М. Mirković. *Sirmium, Its history from the I Century A. D. to 582. A. D.*, Sirmium I, Beograd 1971, 36. О Лицинију cf., В. И. Велков, *Градът в Тракия . . .*, 32, за Галерија supra no. 16. За Константина infra no. 485.

356 Н. von Petrikovits, *op. cit.*, 178—218.

Поред појачаног радана обезбеђењу војних граница и друге околности су допринеле већем успону подунавских области, међу које спада пре свега општи ток развоја провинција у то доба, а затим, када је у питању област јужно од Дакије, насељавање бројних нових житеља. Развој провинцијских градова није био једновремен у свим областима. Панонски градови су, на пример, највећи успон имали у II веку, док је у Горњој Мезији процват градова започео тек у време Севера, почетком III столећа.³⁵⁷ Нов подстицај напретку мезијског подручја представљало је насељавање, до којег је дошло после времена када је живот у Дакији постао несигуран, а нарочито у доба повлачења Римљана из те области. Јер, бројно романизовано становништво, нарочито оно имућно, бежећи пред варварима, напустило је своја имања и домове и дошло у северне, слабо настањене пределе Мезије. Доцније, сећајући се некадашње постојбине, нову провинцију, образовану од дела Тракије и Мезије, дошљаци су назвали Дакијом; њен северни део Приобалном Дакијом (*Dacia Ripensis*), а јужни Средоземном (*Dacia Mediterranea*).³⁵⁸ Насељавања, о којима је реч, изазвала су овде ширење скоро свих постојећих римских градова, а такође и појачано коришћење рудних налазишта, јер уз остало становништво из Дакије, на подручје јужно од Дунава прешли су бројни искусни дачки рудари и металурзи. Иако су многа рударска средишта у Горњој Мезији већ раније постојала, нова насељавања допринела су њиховом знатнијем коришћењу и отварању многих нових рудника.³⁵⁹ Побољшани материјални услови изменили су слику живота у Приобалној Дакији и суседним областима. Тако су тада у подручју средњег Дунава, у Сирмијуму, који је подигнут на степен престонице, а затим у Наисусу и многим градовима Приобалне Дакије, грађене раскошне виле и палате, осниване су радионице за израду предмета од племенитих метала, за каменорезачке радове,³⁶⁰ а довођени су и најбољи вајари, сликари и мозаичари за украшавање грађевина. Рађала се једна нова, провинцијска аристократија.³⁶¹ Трагове њене моћи и богатства откривамо у порфирним скулптурама и другим добрим вајарским делима, у скупоценим сасудама, или у мозаицима зидним сликама и многим вредним ликовним остварењима. Пада у очи да се бројем таквих налаза из касноантичке епохе, или тачније са краја III и из IV века, ова област нарочито истиче. Права слика о тадашњим уметничким приликама у Приобалној Дакији ипак се не може успоставити на основу познатих споменика, већ је неопходан осврт на општу историју Царства у то доба.

Познато је да су почетком III века богатство и изобиље претходних епоха смениле економске кризе и да су висока култура и смисао за лепо, после врхунца, полако опадали све док кићеност и прекомерно нагомилавање украса нису постали најбитније обележје уметности. Лепота градског живота је бледела, а живот у многољудним насељима, будући угрожен насиљем и епидемијама, постајао све несигурнији. Уследиле су монетарне кризе, расла је неписменост и опадала општа култура тадашњег света. Пошто је на такав начин градски живот постао све заморнији, излаз је тражен у повратку природи, грађене су виле изван градова, у питомим сеоским и пастирским пределима. После повлачења градског становништва у виле и летњиковце, што је у Риму започело већ у време Хадријана, град је остао само

357 М. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu...*, passim.

358 Није поуздано утврђено када је североисточни део Балкана добио назив Дакија. В. Велков (*op. cit.*, 26) и извесни други истраживачи сматрају да је ова провинција образована већ за време Аурелијана. Исто становиште заступа и Stein у R. E. IV 1975 sq. О насељавању Дачана у Мезију, cf. F. Altheim, *op. cit.*, 249; V. Chapot, *op. cit.*, 434.

359 Вађење сребрних руда у Горњој Мезији започиње већ у II веку (М.

Mirković, *Rimski gradovi*, 95), али је у III веку нарочито развијено. О рудницима у овој области cf. А. Mócsy, *op. cit.*, 37—41; М. Mirković, *Urbanisierung...*, 259 sq.

360 Постојање горњомезијских каменорезачких радионица утврдила је М. Мирковић (*Rimski gradovi* 140, 142).

361 F. Lot, *La fin du monde antique et le debut du moyen âge*, Paris, ed. 1968, passim. О истом питању cf. Ђ. Мано-Зиси, *Пролетомена...*, 86 sqq.

за званичне послове.³⁶² Тако је дошло до сутона великих насеља — мегалополиса — али не и малих провинцијских градова. Напротив, њихов се успон поклапа са временом пропадања, или само замирања живота у многим славним римским градовима.

Почетна идилична слика живота у природи довела је с временом до правог економског преврата, образовањем бројних великих пољопривредних добара и преношењем на њих готово целе привреде државе. Многи научници су, разматрајући збивања, настала у последњим столетима Царства, указали на чињеницу да су грађани због великих пореских обавеза тада напуштали градове и да је то поступно довело до стварања великих привредних газдинстава.³⁶³ Не зна се како је то текло у областима које су предмет овога разматрања, јер су у III и почетком IV века, свакако и из стратешких разлога, многи до сада испитани оближњи градови, у Доњој Мезији и Тракији, били утврђени и проширени. Може се препоставити и поред тога да је успостављање великих пољопривредних газдинстава започело у овој области у исто време кад у суседној Панонији, где је тај развој био нарочито изразит у III и IV веку.³⁶⁴ За сада још није утврђено коме је припадала земља у пограничним областима и да ли су поједине легије имале своја подручја, или су она била издељена на мање поседе ветеранима и градском становништву, али област ван лимеса је по свој прилици била у рукама крупних земљопоседника.³⁶⁵ Међу њима био је најимућнији цар.³⁶⁶ Ова чињеница је битна за успостављање представе о друштвеним приликама у касноантичко време. Царска имања, која су постојала у свим деловима Царства, знатно су се, наиме, почела увећавати у III веку. Од тог доба, или тачније од времена Септимија Севера, како је утврдио М. Каплан проучавајући оновремене законе, лична царева имања уједињена са заплењеним, нису престала да се увећавају; додавана су им приватна добра наследника и других чланова царске породице, често веома имућних, затим, велика газдинства која су раније припадала држави, а стављена су царевима на располагање.³⁶⁷ Међу заплењеним добрима, која су у прво време приписивана држави, а после Круни (*res privata*), помињу се имања осуђених лица (*bona damnatorum*); добра заплењена у току грађанских ратова (*bona caduca*); имања која немају наследнике (*bona vacantia*); а доцније и имања паганских храмова (*bona templorum*).³⁶⁸ На тај начин у руке царева је доспело огромно богатство, што је имало, како ће се доцније видети, непосредног одраза на уметност касноантичке епохе.³⁶⁹ У области која је предмет овог разматрања — у Горњој Мезији, постојала су, такође, царска имања већ од Септимија Севера и на њих указује неколико археолошких налаза.³⁷⁰

362 P. Grimal, *La vie à Rome dans l'antiquité*, Paris 1955, 116.

363 О образовању великих привредних добара у III веку cf. Г. Острогорски, *Велики посед у Византијском царству* (прво изд. *Le grand domaine dans l'Empire byzantin*, Recueils de la Société Jean Bodin, t. 7, 1949, 35—50), у *Привреда и друштво у Византијском царству*, Сабрана дела књ. II, Београд 1969, 175—186; R. Paxibend, *Le dimore dei potentiores nel basso Impero*, *Mitteilungen des deutschen Arch. Inst., Römische Abt.*, Bd. 55, 1940, 131 sqq.

364 Cf. E. Thomas, *Römische Villen in Pannonien*, *Akademiai Kiado*, Budapest 1964.

365 M. Mirković, *Rimski gradovi* ----- 138.

366 Cf. Г. Острогорски, *Велики посед у Византијском царству*, 35—50. О устројству и начину управљања царским поседима и о царским чиновницима — прокураторима cf. Н. В.

Пигулевская, *Город и деревня в Византии в IV-VI вв.*, Actes du XIIe Congrès international des études byzantines I, Beograd 1963, 5.

367 M. Kaplan, *Les propriétés de la couronne et de l'église dans l'Empire byzantin (V^e—VIe siècles)*, publ. de la Sorbonne, Paris 1976.

368 Ibid., 10 sq.

369 У доцнијим столетима још више је порастао значај царских имања. Са њих се двор морао снабдевати многим занатским производима, јер је занатство опадало у то време у градовима, cf. Е. З. Липшиц, cf. Е. Э. Липшиц, *Город и деревня в Византии в VI -- первой половине IX в.*, Actes du XIIIe Congrès international des études byzantines I, Beograd 1963, 17. Многи производи из царских радионица били су веома цењени, а у престоници су постојале трговине где су они продавани, cf. Ch. Diehl, *Étude byzantine du reliquaire de Charlemagne*, *Strena Bulicana*, Zagreb—Aspalathi, 1924, 444.

Појава царских имања у свим областима Царства имала је за последицу и подизање царских палата у свим тим подручјима. Умножавању царских палата допринео је опет и нов начин управљања државом. Цареви, у ово време више нису боравили без прекида у престоницама, већ су стално обилазили управна средишта у провинцијама и војне трупе у пограничним областима, због чега су у многим градовима подизане раскошне палате за њихов боравак и за свечаности које су одржаване у њихову част. Треба поменути најзначајније примере: Диоклецијанове палате у Палмири, Антиохији и Никомедији (где је била престоница); Галеријеве у Сирмијуму, Солуну и Ромулијана у Приобалној Дакији, одакле је он био пореклом; Константинове у Тријеру, Бизантијуму, Медијани крај Ниша; Максимијанове у Милану и у близини Сирмијума и, најзад, Пјаца Армерина, која је изгледа била летњиковица Максенција.

Подизање царских палата у разним крајевима Царства и нов начин управљања државом били су, са друге стране, изазвани дубоким преображајем касноантичке свести и последица изузетног поштовања цара, што се тада, као и у свим бурним и смутним временима, нарочито испољило. У основи таквог стања леже, пре свега, нова схватања и мерила о вредности људског живота. Морал грчкоримског света — заснован на естетичком образовању, по којем је лепота духа, тек удружена са материјалним добрима и са изобиљем и удобношћу, могла довести до највишег облика живота — замењен је сада другим мерилима произашлим из сасвим нових погледа.³⁷¹ Овоземаљски живот изгубио је ранију лепоту, па је смисао тражен изван њега, у веровању у ванвременске свеопште вредности; животној радости супростављен је Елизијум — боравиште праведних на другом свету; нађено је задовољство у одрицању, развијана је склоност ка испаштању.

Нови поглед на свет подразумевао је, према томе, тежњу ка небеским блаженствима и уједно склад у божанском поретку ствари. То је довело до успостављања монархија источњачко-апсолутистичког типа, до обожавања владара и веровања у његову божанску природу. Он је сматран победником свих народа (*victor omnium gentium*), а ратне победе су приписиване натприродном бићу његовом. Веровања у изузетну природу суверена, истина, поступно су овладавала и она су се испољавала у све бројнијим и све сложенијим царским свечаностима. Поред царског тријумфа, који је од раних времена упражњаван, уведено је мноштво других обреда, претежно источњачког порекла, у којима је величана промисао владара.³⁷² Међу њима посебно место

370 Тако се за прокураторе (управнике царских имања) из Горње Мезије зна на основу једног натписа из Виминацијума и на основу једног из Рацијарије (cf. M. Mirković, *Rimski gradovi* 138, no. 12).

371 Опширније и идеолошким и религиозним покретима у I веку и њиховој социјалној основи cf. R. J. Viper, *Rim i rano hrišćanstvo*, прев. M. Milidragović, Sarajevo 1963, 26 sqq.; J. Carcopino, *La vie quotidienne à Rome à l'époque de l'Empire*, sv. *Progrès des mystiques orientales*, Paris 1939, 154 sqq.

372 О царским свечаностима је веома много писано. У склопу разматрања општих прилика: F. Altheim, op. cit., 403 sqq.; F. Lot, op. cit., passim и допунске напомене, 472 sq. О овом питању посебно расправља А. Алфелди (A. Alföldi, 1. *Die Ausgestaltung des monarchischen Zeremoniells am römischen Kaiserhofe*; 2. *Insignien und Tracht der Kaiser*, Sonderabdrucke der Mitteilungen des Deutschen Arch. Instituts, Römische Abt, t. 49, 1934, 1—118, 15 pl. и t. 50, 1935, 1—171, 24 pl., cit. по рефер. J. Gagé, *Byzantion* XI, 1936, 325—340). Он се супротставио ранијем мишљењу да су у време Диоклецијана уведени нови обреди и да је успостављен сасвим нови вид царског достојанства по угледу на обичаје на

персијском двору. Проучавајући нумизматичке налазе, Алфелди је доказао да царски обреди у IV веку нису у целини нови, већ да су се они поступно уводили, а да су у IV веку постали обавезни. На време увођења и успостављања царских свечаности и царских обреда односи се рад А. Брила (A. Bruni, *Les influences hellénistiques dans le triomphe romain*, *Mélanges d'Arch. et d'Hist.* XLVI, 1929, 77—95) и Р. Етијена (R. Etienne, *Le culte impérial dans le péninsule Ibérique d'Auguste à Dioclétien*, Paris 1958), док Ш. Пикар (G. Ch. Picard, *Les trophées romaines*, *Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome*, fasc. 187, 1957, 466—500) осветљава једно у низу питања која се на ову тему односе. О овом питању је нарочито опширно писао Смит (В. Е. Smith, op. cit., passim). О царском культу позног Царства расправљају Х. П. Оранж и Е. Дигве, што није консултовано, а Х. Кох (H. Koch) о истом питању за време Константина (*Constantin le Grand, Byzantion* XXV—XXI—XXVII, fasc. 2 1957, 457—472), сажимајући на изврстан начин радове оба претходна научника. О царском культу, нарочито у доцније, византијско време, опширно је писао Л. Бреје (L. Bréhier, *Les institutions de l'empire byzantin*, Paris 1949, repr. 1970, 49—75) и А. Грабар, (*L'empereur.....* passim).

заузима чин дивинизације царева, који је у прво време вршен после њихове смрти, о чему сведоче многобројна светилишта посвећена разним царевима широм Царства, а у касноантичко време већ су живи владари слављени као божанства. Источњачка и хеленистичка веровања ове врсте свакако су имала великог удела у уобличавању тих римских царских обреда, јер већ од времена Августа, а нарочито у доба Диоклецијана, када је царска управа дошла у најнепосреднији додир са источњачким дворовима, цар је слављен као Јупитер у многим свечаностима малоазијских и сиријских градова.³⁷³ Један други обред, такође преузет са Истока, свечани улазак царева (*adventus domini*), био је често упражњаван у позноантичко време, а он је имао највећег одраза на облик тадашњег царског пребивалишта. Основа тих свечаности су стара вавилонска и јеврејска веровања везана за празнике годишњих доба и нове године; имала су значење повратка и поновног рађања. Са овим предањима Грци су дошли у додир у доба хеленизма, после чега су Александар Велики и његови наследници сматрани божанским господарима света, а свечани обреди примања и добродошлице за краљеве постали су исти као за божанства.³⁷⁴ Из тога се може извући закључак да су на Истоку градска врата имала сличну улогу у животу насеља као агора или форум у Римљана. Ту су одржавани бројни и веома важни обреди. Исту улогу је градска капија поново имала у касноантичко доба, а та замисао је знатно утицала на уобличавање тадашњих царских пребивалишта.

Свеукупна људска несигурност нашла је исход у величању и обожавању царева, у вери у њихову надприродну снагу и мудрост. Ако се томе дода да су цареви у то време одиста имали у рукама огромна материјална добра и моћ, може се предочити колико је био снажан њихов утицај на развој уметности. Цареви су тада били највећи дародавци, подижући у свим крајевима мноштво знатних здања (летњиковаца, терми, библиотека и других јавних грађевина). Њихов удео је нарочито дошао до изражаја у образовању дворске уметности, која је коначан облик добила у доба тетрархије и за владе Константина Великог. Она је доцније, опет, имала видан утицај на потоње ранохришћанско стваралаштво, поставши тако мост преко којег је античко наслеђе пренето на средњовековну уметност.

Најбитнија одлика касноантичке дворске уметности је монументалност царских пребивалишта, обиље китњастих украса, раскошне зидне слике, инкрустације, штукатура и мозаици, остварени у духу тзв. другог помпејанског стила. Ту је унутрашњост одаја рашчлањавана, усправно и водоравно, каменим или исликаним архитектонским облицима. Тако је у доњем делу, на један од та два начина, подражаван ортостат, док је горњи појас издељен (каменим или сликаним) лезенама на низове поља, у којима су биле касете, изведене у техници инкрустације од тананих украсних трака у строгом геометријском поретку, или су та поља исликана живим бојама, међу којима преовладава јарка црвена, плава и јасно жута.³⁷⁵ Та поља су после уоквиравана угра-

373 За разматрање овога питања значајан је рад Е. Етијена (cf. supra no. 372), који је, ослањајући се на археолошке налазе из Шпаније, показао да је култ императора ту слављен у многим градовима већ од времена Августа, који је у Шпанији провео неколико година (од 27—25). Он је мишљења да тај обичај произилази из старијих келтских култова, што је Ж. Ш. Пикар оспорио (cf. реф. у *Revue Arch.*, avriljuin, 1959, 247 sqq.). Чини се значајним његов закључак да је царски култ у Шпанији у опадању у III веку (*op. cit.*, 509), што сведочи да се његова обнова крајем истога столећа може довести у везу са непосреднијим додирима са источњачким религијама.

374 E. V. Smith, *op. cit.*, 18 sqq.

375 О уметности из тога доба cf. F. Gerke, *Kasna antika i rano hrišćanstvo*, прев. А. Cermanović-Kuzmanović,

Novi Sad 1973, 9—49; A. Grabar, *Le premier art chrétien*, Paris 1967; Ch. F. Morey, *op. cit.*, 58—101; W. F. Volbach, M. Hirmer, *op. cit.*, 7—38; R. P. de Bouriguet, *Art paléochrétien*, Lausanne 1970, 5—104; R. Krautheimer, *Early Christian...*, 1—15; idem, *The Constantinian basilica*, *Dumbarton Oaks Papers*, nm. twenty-one, 1967, 135 sq.; I. Lavin, *The Ceiling Frescoes in Trier and illusionism Constantinian Painting*, *Dumbarton Oaks Papers*, nm. twenty-one, 1967, 99—113 и 6 сл. ван текста. W. Reusch, *Wandmalerei und Mozaikboden eines Peristylhauses in Bereich der Trierer Kaiserthermen*, *Trier, Zeitschrift für Gesch. und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete*, Jahr 29/1966, (Trier 1966), 187—235; M. Cagianò de Azevedo, *Poli-cromia e polimateria nelle opere d'arte della tarda antichità e dell'alto medioevo*, Felix Ravenna, *Rivista di antichità ravennati, cristiane e bizantine*, fasc. I (CI), 1970, 223—259. О гради-

сним тракама, остављајући исти општи утисак као некада раскошне дворане у Августово време. Фигуративне, пак, представе, у сликарству и вајарству из касноантичкога доба, већ су се удаљиле од непосредног утиска и стварних узора.³⁷⁶ Оне су бивале прожете схватањима која су знатно раније била заступљена у делима античких мислилаца. неоплатоничара, нарочито у Платиновим расправама о уметности. Јер, већ је он говорио да смисао слике није у подржавању изгледу ствари, већ у приказивању унутрашње суштине, а то је довело до занемаривања виђеног, односно до губљења реалности представа у фигуративној уметности, како су истакли Вентури и А. Грабар.³⁷⁷ Реалистичке представе су поступно уступиле место новим симболичним, подражавање — преображају.

Монументалне касноцарске грађевинске творевине заснивале су се на класичним грчко-римским облицима, али њиховим спајањем у нове просторне целине остварено је тада својствено дејство и нов смисао: изражено је аутократско устројство власти и оновремена мисао о трајности државе. То је постигнуто првенствено позноантичким обликом „свете палате“ (*sacrum palatium*). Седиште цара у ово време постало је посебна тврђава, која је својим спољним изгледом, величином и раскоши требало да пружи уверење у његову свемогућност и божанску промисао. Да је оно одиста тако изгледало сведоче Либанијусов опис царске палате у Антиохији, сачувана царска пребивалишта и њихови називи *turris* и *castrum* у оновременим писаним делима.³⁷⁸ Таква замисао царске палате потпуно се уклапа у општу слику свести људи тога доба. Одрицање вредности земаљског животу одраз је њиховог потпуног отуђења, а то удаљавање од живота још више је појачано успостављањем здања на земљи, по угледу на замишљену небеску тврђаву, одакле се владало светом.

Капије палате у царским обредима имале су знатну улогу, због чега су им просторни склоп и спољашност уобличенм са циљем да се њима оствари нарочит смисао, па је врло вероватно да су оне тако постале нека врста архитектонског идеограма „свете палате“ како је мислио Б. Смит (B. Smith).³⁷⁹ Поред свечаних улаза у палату о којима се зна на основу сачуваних споменика, познати су и неки други делови спољашности некадашњих царских палата. Успостављању слике о њима помажу, у највећој мери, Диоклецијанова резиденција у Сплиту, Либанијусов опис прочеља антиохијске палате и могућа представа улаза у царску палату у Цариграду на поменутој тријерској слоновачи.³⁸⁰ После Смитовог тумачења садржаја композиције на једном мозаику из IV века из Картагине, за коју је раније сматрано да представља вилу Јулијуса Доминуса и пољске радове, и она се може узети у обзир као доказ о истом просторном облику. Према Смићу, наиме, на овом мозаику није приказана вила поменутог поседника, што је закључено читањем делимично сачуваног натписа на мозаику као IV (LIUS) DOM (INUS), већ су приказани (D) IV (INA) DOM (US) и годишња доба.³⁸¹ Смитово тумачење се добро уклапа у царску ико-

тељству из тога времена cf. J. B. Ward-Perkins, *Architettura romana*, поглавље, *L'architettura della tarda antichità romana*, Electa Editrice, Venezia 1974, 295—325; M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, sv. *Inovacije kasne antike*, Zagreb 1976, 227—251; V. Popović, *Topography and urban organisation, Sirmium*, Archaeological investigation in Syrmian Pannonia I, Beograd 1971, 144, а о царским палатама, поред расправа које се односе на поједине целине, cf. M. Cagiano de Azevedo, *Admiranda Palatia, I palazzi imperiali e le residence tetrarchiche*, Bolletino del Centro di studi (per la storia dell'architettura, 14, (1959) 3 sqq.

376 Cf. Д. Срејовић, *Два касноантичка портрета из Србије*, Жива антика IX, Скопље 1959 253—263.

377 L. Venturi, *Istoriya umetničke kritike*, прев. D. Jeremić, Beograd 1963,

59 sq.; A. Grabar, *Plotin et les origines de l'esthétique médiévale*, Cahiers Arch. I, 1946, 15—34. О Платиновој естетици и његовом добу, cf. E. Krakowski, *L'Esthétique de Plotin et son influence*, Paris 1929, и стр. 133 sqq., где се расправља о истим питањима.

378 Већ су хеленистичке краљевске палате називане кулама, а римски писци су за *palatium* употребљавали и израз *turris*, *castrum* или *praetorium* (cf. E. B. Smith, op. cit., 55, 186 sq.). Доцније, још у Теодосијевим и Јустинијановим кодексима, представа каструма имала је значење божанске краљевске моћи (cf. W. Diepenbach, *Palatium*, Dissertation, Giessen 1921).

379 E. B. Smith, op. cit., 38—48.

380 Cf. supra стр. 85.

381 E. B. Smith, op. cit., 71 sq.

нографију, по којој седиште владара са својом околином, које овде оличава снаге на којима почива држава, симболизују свеколики свет.³⁸² На мозаику, као божанска кућа, приказано је здање у облику тврђаве са два кулама на угловима и пространим галеријом у горњем делу прочеља, а такав облик спољашњости имала је и Диоклецијанова палата у Сплиту, према Либанијусовом опису и антихијска, а исту фасаду има и здање на тријерској слононачи.

Касноантичка вера у божанску природу владања била је, дакле, пресудна у обликовању спољашњости царског пребивалишта, док је његово унутрашње устројство било подређено сложеним царским обредима. Доцније, хришћанска државна уметност била је усмерена ка истоме ликовном изразу, па је црква од двора преузела не само обреде, акламације, инсигније, већ умногоме и архитектонски оквир у којем су ти обреди одржавани.³⁸³ Време у којем су ти касноантички дворци настали представља, према томе, оно прелазно раздобље у свести, а исто тако и у ликовноуметничком развоју, када је света палата (*sacrum palatium*) била узором за уобличавање свете цркве (*sacra ecclesia*), а култ владара за успостављање култа врховног божанства небеса.³⁸⁴

ГРАДОВИ И ВОЈНИ ЛОГОРИ

У току даљих разматрања друштвених и градитељских прилика у време настанка Гамзиграда, потребно је осветлити развој оних насеља међу које би се он могао сврстати. При томе, узео се у обзир и градови и војни логори, стога што су извесни научници Гамзиград сматрали градом, а други опет војним логором; истраживање склопа сваке од тих грађевинских целина треба да потврди или оспори такву могућност. У овој расправи посебна ће пажња бити посвећена ипак само дворцима и царским палатама, јер ове врсте споменика, како ће се доцније видети, доприносе сазнању о намени и улози Гамзиграда.

Историјски оквири касноантичког градитељства у Приобалној Дакији познати су у општим цртама. Нешто више о насељима у овој области може се закључити по подацима из писаних дела, јер су насеља ове провинције, са изузетком утврђења на подручју Ђердапа, углавном неистражена. Ток настанка градова у Горњој Мезији, односно Приобалној Дакији, стога, није могао бити потпуно реконструисан. Познато је да се међу овдашњим античким градовима разликују две скупине: у прву спадају колоније, као Рацијарија, основане за умировљене војне ветеране, а градови друге скупине израстали су из војних логора.³⁸⁵ Ова друга врста насеља — у коју спадају Наисус, Сингидунум, Виминацијум, Ескус, Бононија и друга места где су биле смештене легије — најбројније у овој области, имала је својствен развој. На жалост, ниједан од тих градова није познат у довољној мери да би се могло судити о његовом устројству и просторном склопу. Познати су само општи услови њиховог развоја: да су уз војне логоре настали посебни делови — канабе — са трговцима, занатлијама и војним ветеранима. Они су доцније прерасли у праве логорске вароши, а њихове првобитне бараке замењене су чврстим здањима. Ова су насеља остала дуго под војном управом. Развијала су се, поред тога, уз логоре и цивилна насеља, за које се, у Горњој Мезији, зна већ од II века.³⁸⁶

382 О царској иконографији *supra* no. 372; A. Grabar, *L'empereur*, *passim*; F. Gerke, *op. cit.*, 55 sq.

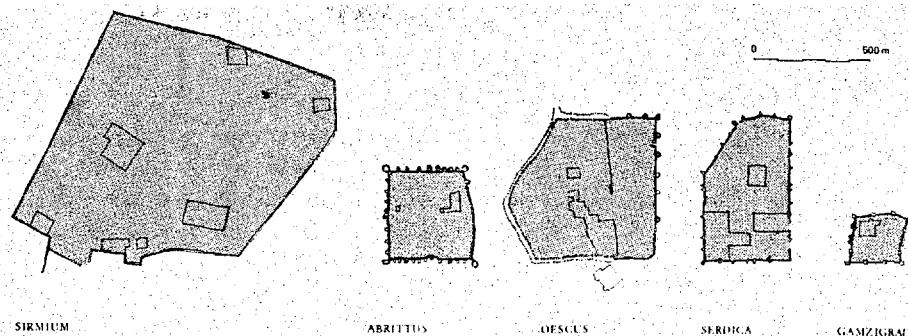
383 О пореклу хришћанске цркве и њеном односу према царској позноантичкој уметности доста је писано. О преузимању литургије, музике и других атрибута царског достојанства од стране цркве, cf. E. V. Smith, *op. cit.*, 16.

384 Опadaње царског култа доказује и смањење броја тема у империјалној уметности. Тако, за време Константина има више од 50 тема, после Валенса њихов број опада на 20, у вре-

ме Теодосија II има их свега 7 или 8. После Теодосија II ликовни прикази, који се односе на славење цара, имају само четири иконографска типа; само у време Јустинијана I овај се број поново нешто повећао, A. Grabar, *L'empereur*..., 159.

385 A. Mócsy, *op. cit.*, 229 sqq; M. Mirković, *Rimski gradovi*..., 74.

386 Остало је недовољно разјашњено питање њиховог односа према логорским насељима, јер није утврђено којем је од два насеља додељиван статус града, односно муниципално право (M. Mirković, *Rimski gradovi* i..., 146).

сл. 125

Према градовима које су бугарски археолози открили, површине тих провинцијских касноантичких градова биле су следеће: Аугуста Трајана 48,5, Одесос 43, Никополис ад Иструм 40, Ескус 28, Бононија 23, Сердика 18 хектара.³⁸⁷ Ако се узму у разматрање и два доста испитана панонска града истога типа: Аквинкум и Карнунтум,³⁸⁸ може се закључити да је овим многонаменским насељима својствено да су подигнута на главним стратешким и трговачким саобраћајницама, на раскрсници и дуж главних путева и уз велике пловне реке, да у њиховом склопу главно место заузима војни логор, изграђен на најистакнутијем и најважнијем положају. Око њега је образовано неправилно, спонтано, непланско логорско насеље, али оно с временом почиње да личи на град: ту се јављају форум — са јавним управним зградама, храмовима, тржницама — јавна купатила, амфитеатар и бројне појединачне стамбене зграде. Ово насеље је готово редовно веће од суседног цивилног.³⁸⁹ Цивилно опет, судећи по Аквинкуму и Карнунтуму, се развијало по познатим начелима римског урбанизма, заснованог на хеленистичком и старијем предању, односно на подели на блокове по систему модуларних поља, што је применио Хиподамус већ у току планирања Милета.³⁹⁰ Оно има ортогоналну схему комуникација и инсула (*insulae*) усмерених углавном према главним странама света. Њему су својствене густе улице, уситњене инсуле са низом појединачних стамбених зграда. Рачуна се да су инсуле углавном величине једног југерума (*iugerum*), што износи 120X240 стопа, или 36X73 m. Има примера где су оне знатно веће, као на пример у Тријеру, али и сасвим мале као у Тимгаду: 70X70 стопа.³⁹¹ У Аквинкуму и Карнунтуму основа је издељена на блокове величине блиске једном југеруму, а свака грађевинска целина даље на два низа стамбених зграда чија ширина не прелази 20 m.

О војним логорима и њиховом устројству зна се више него о градовима, јер о њима има више писаних дела, а поред тога они су у доста вели-

387 Cf. Д.Николов, *Аугуста Трајана -- Верея (II--VI в)*, Археология VII, 3, (София 1965), 11.

388 Cf. E. Swoboda, *Carnuntum, Römische Forschungen in Niederösterreich*, Bd. I, Graz—Koln 1958; J. Szilagyi, *Aquincum*, Budapest 1956; K. S. Pöczy, *Aquincum*, Budapest 1969.

389 Тако, на пример, логорска насеља постају, у доба Севера, четири пута већа од цивилних у Аквинкуму и Брегенцију (В. Поповић, *Увод у топографију...*, 48). Ова насеља често се доцније спајају са цивилним (*ibid.*, loc. cit.).

390 О Хиподамусовој подели Милета cf. R. Martin, *op. cit.*, 15 sqq.; A.

Böethius, *Roman and Greek Town Architecture*, Göteborgs Högskolas Arsskrift LIV, 1948, 3, Göteborg 1948, 3—22; F. Castagnoli, *Ippodamo di Mileto e l'urbanistica a pianta ortogonale*, Roma 1956.

391 P. Lavedan. *L'histoire de l'urbanisme...*, 215; L. Homo, *Rome impériale et l'urbanisme dans l'antiquité*, Paris 1951, 552—579, 638 sq. На основу података Л. Ома, инсуле су у Риму биле различите, а кретале су се од 133 на површини од 1 хектара до најмање 11, односно имале су површину 75 до 909 m², што значи да су највеће биле величине приближне трећини југерума.

ком броју сачувани и истражени.³⁹² Њихов склоп, познат из откривених споменика, или из описа античких писаца, има извесних општих сличности са познатим градским целинама, што се огледа у ортогоналном распореду просторних облика, али у овом случају не постоји подела на веће грађевинске блокове, већ се на најразложнији начин на малим размацима, нижу касарне. Овде не постоји једна планска схема нити подела на модуларна поља, већ су касарне за поједине родове војске распоређиване према војној хијерархији, са настојањем да се обезбеди, у ограниченем простору унутар бедема, место за што већи број здања. Од одбрамбених зидова до зграда остављен је, код ових примера, слободан простор (*intervallum*), не само за кретање војника, већ и за заштиту грађевина од запаљивих предмета које би непријатељи могли дозачити. Од времена када се шатори замењују трајним постројењима у војне логоре су поступно увођени просторни облици својствени градским целинама, при чему, поред магистрала *cardo* и *decumanus*, ова насеља задржавају једну посебну улицу — *via quintana*. Постојао је, према томе, јак утицај града на образовање његовог унутрашњег склопа, што посведочује логор у Карнунтуму.³⁹³

Преношење облика војних логора на цивилна насеља, види се само у колонијама војних ветерана, осниваних указом и грађених од почетка (*ad nihilo*), као Тимгад. Ту је, пошто су одређене и унапред познате потребе, описани склоп града обухваћен правилним правоугаоним утврђењем и тако образована једна затворена омеђена целина.³⁹⁴ Овој врсти насеља је, дакле, својствена иста уситњена мрежа улица и подела на мање блокове, величине око 20 X 80 m, колико износе касарне за поједине родове војске, и свега неколико већих грађевинских целина, величине око 50X60 m, али у оси декумануса. Од њих једна отпада на преторијум (*praetorium*), а друга на квесторијум (*questorium*). Раноцарски кастели су били, изгледа, величине 1,5 југерума, али логори за легије, у време када су оне бројале 5—6000 војника, покривали су површину од око 400X400 m. Пред крај IV века, међутим, легије нису бројале више од 1000, а ауксилијарне кохорте 500 људи, па је величина логора знатно смањена.³⁹⁵

392 Међу прве писане радове који се односе на уређење војних логора, спадају списи Полибија и Филона Византинца. Први писац је овом питању посветио 15 глава своје шесте књиге, а Филон Византинца, који је живео између 200—100. пре н.е. и чије дело садржи девет књига, своју седму и осму књигу посветио је војном градитељству. У Витрувијевих десет књига о архитектури, насталих између 25—23. године пре н.е., V део I књиге односи се на утврђења. Хигин, писац који је живео за време Трајана следећи је који је описао војне логоре, а затим следи Јулије Африканац, из времена Александра Севера. Вегеције је написао *Epitome rei militaris* између 383—400. године, а *Anonimus Byzantinus*, из времена Јустинијана, у IX—XII књизи поново говори о истим питањима. Он се у великој мери служио делом Филона Византинца, али је унео и нека нова искуства и запажања. Коментар наведених текстова дало је неколико аутора. Најзначајнији рад о Хигину написао је A. von Domaszewski (*Hygini Gramatici liber de munitionibus castrorum*, Leipzig 1887). О његовим начелима и препорукама Полибија писао је P. Lavedan, *L'Histoire de l'urbanisme . . .*, 184 sqq.; idem, *Dictionnaire . . .*, sv. *fortification*. О Филону Византинцу и Анонимном Византинцу из Јустинијановог времена говорио је Д. ван Берхем, (op. cit., 266 sq.) и В. И. Велков (*Грађевина в Тракија*, 176, sqq.). О Вегецију пише А. Греније (Manuel..., 523—540), а све доктрине које се на војни логор односе коментарисали су: F. Cabrol, H. Leclercq, *Dictionnaire . . .*, sv. *fortification*;

Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire*, sv. *castrum*, *munition*: В. И. Велков, *Исторически извори за крепостните кули с издаден рѣб*, Известия на Българския Археологически институт, XXIV, 1961, 147--151; R. E. III/2, 1754 sqq.

393 Логор у Карнунтуму показује даљи развој ових облика јер су у њему сједињени организација раних војних логора са просторним деловима преузетим од градских целина. И поред тога, остају неке битне разлике између устројства овог логора и града: главна улица је *cardo*, а *praetorium* и остале зграде управе постављене су у оси декумануса, наспрам *porta praetoria* (cf. E. Swoboda, *Carnuntum*, pl. 2), док је код градова форум обично у оси карда, са јужне стране декумануса.

394 Cf. P. Lavedan, *L'histoire de l'urbanisme . . .*, fig. 56 и др.

395 Састав легија и број војника у њима нису исти код свих истраживача који су се овим питањем бавили: један старији писац, M. J. Шовелис, (M. J. Chauvelys, *L'art militaire chez les Romains*, Paris 1884, 4, 6), налази да је легија имала 4.200 људи, док В. Шапо (V. Chapot, *Le monde romain*, Paris 1927. 91) сматра да је број војника у легијама, у Августово време, износио 5.620. Исто питање разматра и Е. Свобода (E. Swoboda, *Carnuntum*, . . ., 31 sqq.) и В. Поповић (*Увод у топографију . . .*, 38 и по. 79), од кога су узети подаци о броју војника у легијама и другим одредима у касноантичко време.

Поред логора, позната је још једна врста војних постројења: резиденције војних команданата.³⁹⁶ Судаћи по палати легата у Аквинкуму, из II века, она је имала исти склоп као и оновремене виле. Доцније, командант ове области настањен је у преторијуму логора, јер палата није била довољно безбедна.³⁹⁷ Посебно утврђене резиденције војних команданата познате су из знатно млађег времена, као она у Тимгаду из Јустинијановог доба,³⁹⁸ али то не значи да овај облик војних здања није постојао раније. Оба примера, Аквинкум и Тимгад, налазе се у непосредној близини седишта легије, односно каструма. Други кастели, облика сличног резиденцији у Тимгаду, међу које би спадали Каср Карум (Qasr Qarum) у Египту из 288. године, Велдидена у близини данашњег Инсбрука, из Диоклецијановог времена, Шан (Schaan) у Линхенштајну, или кастел у близини Цириха из истог доба, нису били резиденције, већ су у њима били смештени мањи војни одреди, а то је случај и са недавно откривеним подунавским утврђењима.³⁹⁹

Из досадашњег излагања се види да су већи војни логори — седишта појединих легија, подизани на важним стратешким положајима и да се око њих развијало цивилно насеље. У погледу техничке опреме и инфраструктуре, ова насеља из доцнијег времена не заостају за цивилним, једино су уметничка обрада и украс здања знатно једноставнији. Благодареди повољном географском положају ова су се насеља, са извесним прекидима и померањем, даље развијала до наших дана. Поред тога, грађени су и мањи кастели дуж границе и дуж важних путева. Иако је и за њих тражен повољан положај, они су размештени на начин којим је обезбеђена добра контрола границе, па је њихово међусобно растојање било битно за одређивање положаја, као и код кастела дуж друмова, јер они су, уз то, били и караванске и путне станице.⁴⁰⁰ Због свог положаја у односу на главне путеве и због устројства унутрашњег простора Гамзиград се не може уврстити ни у једну од поменутих врста насеља — ни међу градове, ни у војне логоре.

ВИЛЕ И ЗАМКОВИ

Величином и опремом грађевина, уколико је био резиденција, Гамзиград је могао бити средиште великог газдинства, а не седиште средњег поседника, који би на свом имању могао имати вилу рустику. Зато неће бити разматране једноставне пољске куће, већ њихови облици од времена када је започело стварање великих поседа на којима су подизани замкови и здања сложеног склопа.⁴⁰¹ Треба напоменути на

396 Из Приобалне Дакије зна се за *dux* Таутомедија којем је Валентинијан I, једним указом 364. године, наредио да поправи све куле које су оштећене и да подигне, за време свога управљања, нове на погодним местима (В. И. Велков, *Грађевина в Тракија...*, 183)

397 K. S. Pósz, op. cit., 25.

398 Ту је откривено правоугаоно утврђење, величине 67X112 m, са грађевинама распоређеним уз одбрамбене зидове. Утврђење је из III века. На његовим је остацима, према сведочењу Прокопија, 539. године, саграђено ново за команданта области Соломона (cf. Oh. Courtois, *Timgad, Antique Thamugadi*, Alger 1951, 64).

399 Cf. J. Schwartz, *Qasr-Qarum*, — *Dionysias* 1950, Rap. II, L'Institut français d'arch. orient, du Caire, 1969; A. Wotschitzky, *Veldidena, Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen* 1953, Jahreshefte des Osterreichischen Arch. Inst. in Wien, Bd. XLI 1954, 1-42; за утврђења у Ђердану cf. *Старе културе у Ђердану...*, passim.

400 Разматрајући насеља од Наисуса, долином Тимока према северу, Ђ.

Бошковић упозорава да је њихово међусобно растојање износило једну обданицу хода, (cf. *Средњовековни споменици источне Србије...*, 221).

401 Виле рустике су доста проучаване. Њих је исцрпно разматрао К. Свобода (K. Swobodia, *Römische und romanische Paläste, Eine Architekturgeschichtliche Untersuchung*, Wien 1924), а затим је А. Греније (*Manuel, sv. Types divers de villas rustiques*) обрадио облике галоримских вила и допунио познате типове новим варијантама. Посебан тип вила са кулама проучавао је П. Гримал (*Les maisons à tour hellénistiques et romaines, Mélanges d'arch. et d'hist. LVI*, 1939, 28 sqq.), а Е. Томас (op. cit.) је систематизовала римске виле у Панонији. После ње, римске виле из ове области поново је проучавао М. Биро (M. Biró, op. cit., 23-57), обухватајући у свом раду не само развој и опрему вила рустика, већ и устројство пољопривредних добара у целини. Детаљним приказом облика вила рустика на подручју Југославије, М. Васић (*Römischen Villen von Typus der rustica auf Jugoslawischen Boden*, *Archaeologia jugoslavica* XI, 45—81, t. I—VIII) је употпунио преглед ових споменика. Тако су утврђене основне

почетку да се на њихов географски положај не односе напред изложене околности, јер таква здања обично леже подаље од главних путева и важних стратешких положаја, у средишту одређене привредне области.

Сеоске виле, утврђени дворци и царска пребивалишта, неосновано се, често, међусобно упоређују. Истина, они имају извесна заједничка обележја, али сличност међу њима постоји зато што су посредни слична конструктивна решења и уобичајени просторни облици. Они ће овде, међутим, бити одвојено разматрани.

Сврставање вила рустика према спољним одликама, а не склопу, навело је научнике који су се њима бавили да установе већи број врста него што стварно постоји. Према склопу, ове виле се могу поделити на две основне врсте: разуђене неправилне основе и омеђеног затвореног склопа. Ове две врсте воде порекло од различитих прототипова. Истина, у даљем развоју дошло је до узајамног позајмљивања облика, што је имало за последицу постепено смањивање разлика међу њима.

Леп пример слободног, разуђеног склопа представља галоримска вила у Монтморену (Montmaurin),⁴⁰² а најразвијенији облик истога типа вила у Пјаци Армерини на Сицилији.⁴⁰³ У првој су уједињена два начела. Њено језгро је перистил око којег се нижу просторије, а остварен је и осовински распоред просторних јединица. Ова вила има још једну особеност: на чеаној страни портик у облику екседре са два мала павиљона на крајевима. Овај просторни облик је био омиљен у Галији и сусреће се на улазним вратима неколиких тврђава.⁴⁰⁴

Друга поменути вила има сложенију основу, а целина је подређена природи тла, те она осликава разноврсне могућности овог живог слободног склопа. О Пјаци Армерини гледишта научника су подељена, али претежан број сматра да је посредни царски летњиковац.⁴⁰⁵ У прилог таквог тумачења говори сложен склоп и облик извесних просторних јединица: велики трибелон и екседра са фијалом пред улазом

развојне фазе и типови ових просторних склопова. Свобода је пошао од почетног облика вила са перистилом, односно од типа хеленистичке куће, која има у средишту унутрашње двориште са тремовима око којег се нижу одаје. Овај тип виле грађен је у касно доба Републике и у време раног Царства. Посебан облик вила, који се гради почев од I века, представљају грађевине са портицима на чеаној страни; има их више врста према томе да ли постоји само једно правоугаоно тело зграде, или је оно уједињено са два бочна, када настају виле које Свобода назива *U-formige Portikusvillen*. Овом облику су, крајем I века, на крајевима правоугаонога тела додати истурени углови (ризалити). Он је, по мишљењу Свободe, био у употреби до V века. Примерима којима је Греније илустровао виле рустика из Галије, ова врста вила допуњена је једним новим обликом. Виле са портицима које он разматра имају атријум, а фасаде остају са портицима и ризалитима. Греније сматра да је ова врста настала сажимањем хеленистичко-римске виле и домородних, келтских грађевина. Атријум, наиме, по његовом мишљењу, произилази из старије келтске заједничке сале. Греније сматра да је тај простор био у највећем броју случајева покривен, о чему сведоче сачувана ложишта. У томе би се међутим, могла видети једна континентална варијанта старијег средоземног дворшта. Е. Томас је доцније, показала да је иста врста вила рустика грађена и у Панонији, у III и IV веку. На основу својих

истраживања, она је утврдила да су пољске куће у току I века биле сасвим једноставне квадратне или правоугаоне основе. У III веку њихова основа постаје сложенија, а ови сложени склопови нарочито су били бројни у IV веку, када су успостављена многа велика газдинства. Типове ових вила сврстала је у четири групе: 1. перистилни тип, 2. портикус-виле, 3. варијанте са екразилитима, 4. перистилне виле са фасадним портицима. Недавно је објавио један синтетички преглед римских вила и палата Мек Кеј, али у његовом раду нема нових података, cf. A. G. McKay, *Houses, villas and Palaces in the Roman World*, Thames and Hudson, London, 1975.

402 Cf. G. Fouet, *La villa galloromaine de Montmaurin* (Haute Goronne), Paris 1969.

403 G. V. Gentili, op. cit., sv. *Plan général des fouilles*.

404 Supra стр. 51.

405 Вила у Пјаци Армерини на Сицилији сматрана је пребивалиштем и летњиковцем цара Максимијана (*Maximianus Herculeus*), на основу нађеног натписа на којем се помиње Херкул Н(erculeus) V(ictor), као и на основу мотива на мозаицима: приказ дела Херкулових, костими војника. О овом питању су поред Ђ. В. Бентилија расправљали Оранж и Х. Келер (H. P. L'Orange, *Nouvelle contribution à l'étude du palais Herculien de Piazza Armerina*, Colloques

у вилу, табленијум у облику базилике са апсидом и пространим попречним нартексом и, најзад, део са триконхосном грађевином у јужном делу. Сви ови просторни облици постојали су у палатама византијских царева у Цариграду.⁴⁰⁶ Ова два примера се као целине ипак не могу поредити, јер је вила у Пјаци Армерини замишљена по угледу на тип хеленистичне куће, који је ту имао дугу традицију, а царске палате на Истоку произишле су из старијег тамошњег облика.⁴⁰⁷

Други, затворени омеђени облик виле има правоугаону или квадратну основу и перистил у средишту око којег су сврстане просторије. Код неких, постоје само на чеаној страни упоље избачени ризалити или куле на угловима и између њих галерија, а код других, куле постоје на сва четири угла. Ове виле, из III или IV века, потврђене су примерима откривеним у Галији, Германији, Панонији и на подручју Југославије. Греније сматра да овај облик произилази делом из старијег келтског предања, али да је галерија на pročелу произашла из хеленистичког портика, а да су инфраструктура и начин грађења римског порекла.⁴⁰⁸ Према сведочењу Плутарха, тј. крајем I и почетком II века, овај је тип у области Пергама имао облик тетрапирга.⁴⁰⁹ Тетрапирг, према томе, можемо сматрати прототипом затвореног склопа. То наравно не значи да се слични облици нису развијали и изван малоазијских средишта. Можда је тачан закључак Гренијеа да су сличне почетне облике имале старије, преримске галске куће, јер су у свом развоју пољске куће могле у многим областима имати исте развојне фазе, које произилазе из истих разложних просторних и конструктивних решења. Исто је тако сигурно да су се у пространом средоземном подручју, од времена образовања првих грчких колонија изван Балкана, просторни облици и градитељска искуства преносили без прекида са Истока у друге крајеве, што доказују материјални остаци из свих уметничких области. Други ток, што је од Мале Азије кроз Подунавље водио до Средње Европе, омогућио је такође трајан утицај источњачке уметничке сфере на западни свет.⁴¹⁰ Јављање извесних почетних облика овога типа грађевина изван малоазијског подручја није пресудно, јер постоје докази да је тетрапирг у источним областима имао својствен и потпун развој. Пошто је ова врста насеља, како ћемо доцније видети, за разматрање Гамзиграда посебно значајна, биће анализирани сви споменици који могу помоћи у разјашњењу његовог облика, унутрашњег склопа и развоја.

Седиште пољског добра у облику тетрапирга први пут се помиње средином, или крајем I века. На основу Плутарха, међутим, добија

internationaux du Centre de la recherche scientifique, Paris 1965, 305—314; Н. Kähler, *Split i Piazza Armerina...*, 97—109). Они су навели још неке доказе због којих изгледа да је ова вила била у царском поседу, подржавајући, једновремено, раније мишљење да је била летњиковач цар Максимијана. Посебно питање, које је поводом Пјаци Армерине покренуо Е. Дигве, о инокографији простора дворске архитектуре и њеном утицају на хришћанске грађевине разматрао је и Оранж (Н. Р. L'Orange, *E un palazzo di Massimiano Ercoleo che gli scavi di Piazza Armerina portano alla luce?*, *Symbolae Osloenses* 29, 1952, 114—128). После ових расправа о Пјаци Армерини је поново писано. Време њеног настанка померено је у доцније време и она сматрана резиденцијом Максенција, а затим су уследили радови у којима је она стављена у другу половину IV века. И поред тога Р. Краутхајмер је остао при мишљењу да је ова вила настала почетком IV века (*The Constantinian basilica ...*, 125 и по. 28, где је опширно коментарисана старија литература). На основу новијих истраживања мозаика, новца и керамике, утврђено је да је вила подигнута између 300. и 320. године, због чега би се могла приписати Максенцију. Мозаици, су, међутим, датовани у рано Констан-

тиново доба, односно у време од 310. до 320. године, (cf. С. Ampolo, А. Carandini, и др...., *La villa del Casale a Piazza Armerina, Saggi stratigrafiche ed altre ricerche*, Mél. École franc. de Rome, Antiquité, 83 (1971), 141—281). У новије време откривена је још једна раскошна вила на Сицилији (Vila del Tellaro), због које извесни научници мисле да Пјаци Армерину не би требало сматрати царском резиденцијом.

406 О овом питању cf. infra стр. 155 sqq.

407 Царске палате ће, како ћемо доцније видети, бити уобличене по угледу на затворене склопове.

408 А. Grenier, *Manuel*, loc. cit.

409 Он је постојао на великим имањима у Пергамском царству. На ово је упозорио Р. Grimaï, *Les maisons à tour...*, 47.

410 О дунавском путу и његовим везама са другим караванским путевима преко Црног мора до Мале Азије и у супротном правцу, cf. Е. Swoboda, *Forschungen an obermoesischen Limes*, Oster. Akad. der Wissensch., Schriften der Balkankommission, Antiq. Abt. X, Wien 1939, 93.

се само основна представа о његовом склопу, а целина се може реконструисати помоћу остатака истих просторних целина из доцнијег времена из Галије, Паноније, долине Рајне и из других области. Тако, за потпуно разумевање облика репрезентативног пребивалишта затвореног склопа податке пружају један замак из III века, откривен у Баварској — Харлах (Harlach), са подручја Балкана Могорјело, замак војног заповедника у Тимгаду, из Јустинијановог времена, као и други византијски дворци из истога доба и, најзад, бројни замкови у Сирији и Палестини, од којих се већина приписује времену Омејада. На основу ових примера могуће је пратити даљи развој тетрапирга, за који је већ Ростовцев претпоставио да је био једна врста замка.⁴¹¹

Све ове грађевине имају план квадратног или правоугаоног облика, уз чије су спољне зидове распоређене одаје, а велики простор у средишту са тремовима служио је за унутрашње кретање. Овде су, уз то, спољни зидови ојачани попут бедема. Харлах има унутрашње двориште, али су угаоне куле изостављене.⁴¹² Следећу фазу представљају византијски замкови из VI века и дворци из Сирије и Палестине. Иако су млађи од нешто сложенијег Могорјела, они су драгоцени за разумевање грађевина овога типа, јер представљају једну од претходних развојних фаза, тако да ти потоњи облици попуњавају празнине у познавању претходних. Ови последњи утврђени дворци имају између угаоних кула уметнуту једну, или чак више кула, а на источној или северној страни, постоји пространи улаз, обликован на два начина: кроз средишни пирг, или оквирен двема кулама. У склопу просторија уз одбрамбене зидове, наспрам улаза, је свечана сала за пријеме са апсидом. Међу сигурно датованим замковима из ове групе најстарији су из VI века. Ови замкови свакако произилазе из старијих локалних просторних целина, што се може закључити не само по тетрапиргу о којем Плутарх говори, већ и по другим истоверним просторним облицима.⁴¹³ Исти, омеђени затворени склопови са кулама

411 Цит. по П. Грималу (*Les maisons à tour.....*, 47).

412 Cf. A. - Grenier, Manuel, fig. 157. Овај замак Греније је ставио у IV век, (op. cit., 466), док га Т. Bechert (*Römische Lagertore.....*, 283) датије у почетак III века.

413 Преглед расправа које се односе на ове замкове, са освртом на њихово порекло, дао је Ш. Дил (Ch. Diehl, *Manuel*, 50 sqq.). О њима је затим писао А. Стерн (*Notes sur l'architecture des châteaux omeyyades*, *Ars islamica* XI—XII, University of Michigan press, 1946, 72—97, fig. 1—24), допунивши једновремено библиографију о овом питању (no. 1—6). Једном од најзначајнијих из ове групе споменика — Мшати — посветио је после Штриговског поново пажњу С. Бетини (S. Bettini, *Il castello di Mschatta in Transgiordania nell'ambito dell'arte di potenza tardoantica*, *Anthemon*, 1955, 342 sqq.), К. Брич је известио о истраживању замка Џебел Сеис (Bricshe, *Le châteaux omeyyade de Djebel Seis*, *Rapport préliminaire de la première campagne des fouilles*, *Annales d'archéologie de Syrie* XIII, 1963, 135—158), где су нађени нови примери фасадног штуко-украса, већ раније познатог са Каср ал Хаира (Qasr al Hair), изложеног у музеју у Дамаску (cf. S. Abdul-Nak, *Die Schätze des Nationalmuseums von Damaskus*, 28 sq. и Taf. XXXXVI). Основно питање, које се односи на њихово порекло, објашњено је двојачко: да су ови замкови наставак једног старијег месопотамског и персијског наслеђа, или да су произашли из римских војних логора. Штриговски, који се први бавио изучавањем ових споменика, многе је ставио у знатно раније вре-

ме, што је доцније оспорено. А. Стерн је настојао да реши питање настанка ових споменика, али је њихово порекло пратио тек од замкова из V века, односно од Самаре, који се сматра њиховим непосредним претходником, а грађен је, према писаним сведочанствима, по узору на замкове краљева Лакмида (op. cit., 83 sq.). Из његове анализе се види да је већи број ових споменика датован на основу нађених натписа. За одређивање времена настанка Ал Кастала, међутим, нема сигурних доказа. Стерн примећује да техника зидања и употребљена грађа на овом споменику, иако је мишљења да је он постројење Омејада, одуарају од свих познатих примера из VI и VII столећа (op. cit., 81). Његов разлог да велики број ових замкова стави у доцније време заснива се, код примера где није нађен епиграфски доказ, првенствено на облику кула, јер на замковима Омејада оне су полукружне. Облик, међутим, кула Ал Кастала је исти као на касноантичким утврђењима, што његове доказе доводи у сумњу. Стерн је закључио у својој расправи да није извесно да ли су дворци сасанидских принчева служили као узори, а Н. Дивал је сасвим одбацио такву могућност, мислећи да сасанидски принчеви нису живели у замковима, већ у обичним кућама или издвојеним павиљонима у вртovima (H. Duval, *La place de Split dans l'architecture aulique du basempire*, *Urbs* (Split 1961—1962), 78 и no. 68). Питање порекла ових замака разматрао је и Кресвел (K. A. C. Creswell, *Fortification in Islam before A. D. 1250*, *Proceedings of the British Academy* 1952, 89—125), тражећи га у римским војним логорима. Он је навео да је већ Трајан утврдио пограничне обла-

на угловима појављују се, наиме, у источним областима веома рано и остају у примени готово без прекида. Пада у очи да такав облик имају извесни сиријски храмови, као светилиште Бала из Сиа из I века пре наше ере, Јупитера Хелиополиса у Балбеку, Јупитера у Дамаску и Бала у Палмири, а откривена је у Тиру и једна иста просторна целина, Каср ал Абда, из II века пре наше ере, која је можда била палата.⁴¹⁴ Није без значаја околност да је исто била представљана замишљена небеска тврђава, јер она сведочи да је посреди извешан архетипски образац, који је на Истоку, у свести људи, имао значење раскошног божанског, а вероватно и царског, пребивалишта.

Међу познатим утврђеним дворцима Могорјело из IV века, представља следећу фазу развоја у односу на досада анализоване примере. Он има сложенију основу од тетрапирга, јер су уведена поред улаза на северној страни још два: на источној и западној, али је остао један пространи средишни простор за кретање. Ово насеље правоугаоне основе утврђено је одбрамбеним зидом са кулама. По две куле стоје уз бокове северног, источног и западног улаза у унутрашње двориште, а на јужној страни је између угаоних кула уметнута још једна. У целом јужном делу унутрашњег простора је једна грађевина са низом просторија, у које се улази са трема у pročелу, али између ње и бедема, већ постоји пролаз, чега код тетрапирга нема.⁴¹⁵ Средишња просторија у овој целини је, као код тетрапирга, наспрам северних градских врата. У северном делу насеља, уз одбрамбене зидове је криптопортик са портиком, што представља сажет облик просторија са тремом уз бедеме тетрапирга. Тако би се најбитнија разлика између овога насеља и прототипа огледала у отварању нових улаза и начину њиховог обликовања, што је свакако утицај оновремних каструма. Њиховим посредством, вероватно, настао је и пролаз уз јужни бедем, (*intervallum*). Могорјело је, изгледа, био седиште неког имућног поседника.⁴¹⁶

ЦАРСКЕ ПАЛАТЕ

Несугласна мишљења о царским палатама (*sacrum palatium*) и њиховом склопу изазвана су нарочито чињеницом да нема довољно познатих и откривених примера. Тако је само делимично позната палата у Филипополису, која се приписује Филипу Арабљанину, нешто више Галеријева у Солуну, од палате у Тријеру сачуване су само неке грађевине, а палату у Антиохији знамо само по опису Либанијуса и извесним скулптуралним представама. Диоклецијанова палата у Никомедији и Максимијанова у Милану још су мање познате,⁴¹⁷ а од

сти у Сирији, и да је за време Диоклецијана тамо изграђен посебан систем војних утврђења (*strata Diocletiana*), па мисли да су по угледу на њих грађени исламски замкови. Очигледно је, да замкови имају извесних општих сличности са војним логорима, јер су у оба случаја грађевине обухваћене одбрамбеним зидовима и кулама. По унутрашњости, међутим, оне се знатно разликују. Поред тога, зна се да су у Пергамском царству, већ у првом веку постојале сличне грађевине, а римски војни логори су у то рано доба имали не само сасвим једноставан план, већ је код њих било тада примењено и једноставније тврђавско начело.

414 E. V. Smith, *op. cit.*, 13 sq.

415 Cf. E. Dyggve, H. Vetters, *Mogorjelo* ..., Ab. 1, 3.

416 Од времена када је Пач (C. Patsch), од 1899. до 1903, откопао Могорјело, о њему је доста писано. После Пача, о њему је расправљао Е. Дигве (E. Dyggve, *Mogorjelo Kastell oder Palast, 1 oder 4 Jahrhundert?* Akten des XI Intern. byzant. Kongresses, Munchen 1960, 131—137) и изнео мишљење да он није имао војни карактер, како се раније мислило, већ да је то била палата изграђена у IV веку на старијим постројењима. О базилика-

ма у горњим слојевима писао је Ђ. Баслер (*Bazilike na Mogorjelu*, *Naše starine* V, 1958, 45—61). Рад Дигвеа недавно је допунио Х. Фетерс, па су у новом издању Аустријске академије наука сажети ранији појединачни исходи (*Mogorjelo, Ein spätantiker Herrensitz im romischen Dalmatien...*, 1966). Посебно о врсти просторних склопова којој Могорјело припада писао је Фетерс (H. Vetters, *Zum Bautypus von Mogorjelo*, *Festschrift für Fritz Eichler*, *Osterr. Archäol. Inst., Wien* 1967, 138—150). Најновије дело којим је опширније обухватио и Могорјело написао је Ђ. Баслер (*Arhitektura kasnoantickog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972, 38—42), где, изузев идеалних реконструкција фасада улазних врата, нема нових података. Нешто раније о Могорјелу је расправљао и Ј. Бојановски. Он се поново вратио на мисао да је Могорјело војни логор, па је претпоставио да је посреди место *Turres*, које потиче из времена Галијена и Аурелијана (*Mogorjelo — Rimsko Turres, Prilog topografiji provincije Dalmacije*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, n.s. XXIV (1969), 137—163).

417 О ископавањима у Филипополису, на месту где се претпоставља да је била палата Филипа Арабљанина, известио је H. C. Butler, *Ame-*

палата византијских царева у Цариграду откривени су само незнатни делови. На основу описа царских церемонија Константина Порфирогенита и књиге о званичним службама Псеудо-Кодина многи научници су настојали да реконструишу некадашњу целину велике царске палате, али су ти покушаји остали у оквиру претпоставки.⁴¹⁸ Царска резиденција чији је склоп у највећој мери сачуван и познат је Диоклецијанова палата у Сплиту. Она је, међутим, припремана за живот цара после повлачења са престола, кад је већ био ослобођен службених дужности и обавезе одржавања многих свечаности, због чега, по мишљењу извесних научника није морала бити *sacrum palatium*.⁴¹⁹

Пошто о званичним царским палатама нема довољно података, изгледало би да је склоп царске палате сасвим неизвесан.⁴²⁰ За сада је, међутим, познато да су касноантичке царске палате биле опасане одбрамбеним зидом,⁴²¹ чиме је створена једна посебна, затворена целина. Битно би обележје тадашње „свете палате“ према томе било,

rican Archeological Expedition to Syria 1899—1900, II, New York 1904, 382—384 (цит. по Н. Дивалу). О палати цара Галерија у Солуну Е. Duggve, *Recherches sur le Palais imperial de Thessalonique*, *Studia Orientalia J. Pedersen dioata Copenhagen* 1953, 59 sqq.; idem, *La région palatiale de Thessalonique*, *Acta Congressus Modvigiani I*, Copenhagen 1958, I, 353 sqq.; idem, *Fouilles et recherche faites à Thessalonique*, *Corsi di cult. sull arte raven. e bizan.*, Ravenna 1957, II, 79—88; X. J. Макарона *Τό οκτάγωνον τῆς Θεσσαλονικῆς*, *Практика*, 1950 (издато 1951) 303—321. М. Vichers, *The Hippodrome at Thessaloniki*, *The Journal of Roman Studies*, vol. LXII, 1972, 25—32; idem, *Observations on the octogon ai Thessaloniki*, *The Journal of Roman Studies*, vol. LXIII, 1973, 111—120, и дела наведена у по. 97. О Либанијусовом тексту, који се односи на антиохијску палату, cf. А. Grabar, *Martyrium...*, 217 sqq. и N. Duval, *La place de Split...*, 68 sqq. и по. 12, где су наведена дела са преводима целог текста овог античког писца. О Максимијановој палати у Милану, cf. А. Calderini, *Milano romana*, Milano 1965; о деловима царске палате у Тријеру cf. D. Krencker, E. Krüger, *Die Trierer Kaiserthermen*, Ausburg 1929; R. Krautheimer, *The Constantinian basilica...*, 132 и по. 56, 57, где су наведени извештаји о археолошким ископавањима испод катедрале и тумачени ранији радови који се односе на датовање Константинове базилике; Н. Keler, *Rimsko carstvo.....*, 198—209.

418 Cf. А. Vogt, *Constantin VII Porphyrogénète, Le livre des cérémonies*, t. I и II, *Collection byzantine*, Paris 1935, 1939; *Commentaire* I, II, Paris 1935, 1940; J. Ebersol, *Recherches sur les ruines du Grand Palais*, *Missions arch. à Constantinople*, Paris 1921; E. Mamboury, *op. cit.*; G. Brett, G. Martiny, E. Stevenson, *The Great Palace of the Byzantine Emperors*, *First Report on the Exavations*, Oxford 1947; D. Talbot Rice, *op. cit.*; C. Mango, *The Brazen House, A Study of the vestibule of the Imperial palace at Constantinople*, Copenhagen 1959, 99—107. (Нису консултовани радови: R. Guillard, *Etudes sur la topographie de Constantinople byzantine I., Grand Palais de Constantinople*, Berlin 1969; R. Janin, *Constantinople byzantine*, Paris 1950). Археолошки остаци на основу којих би се извршила реконструкција плана палате веома су оскудни, те је положај многих гра-

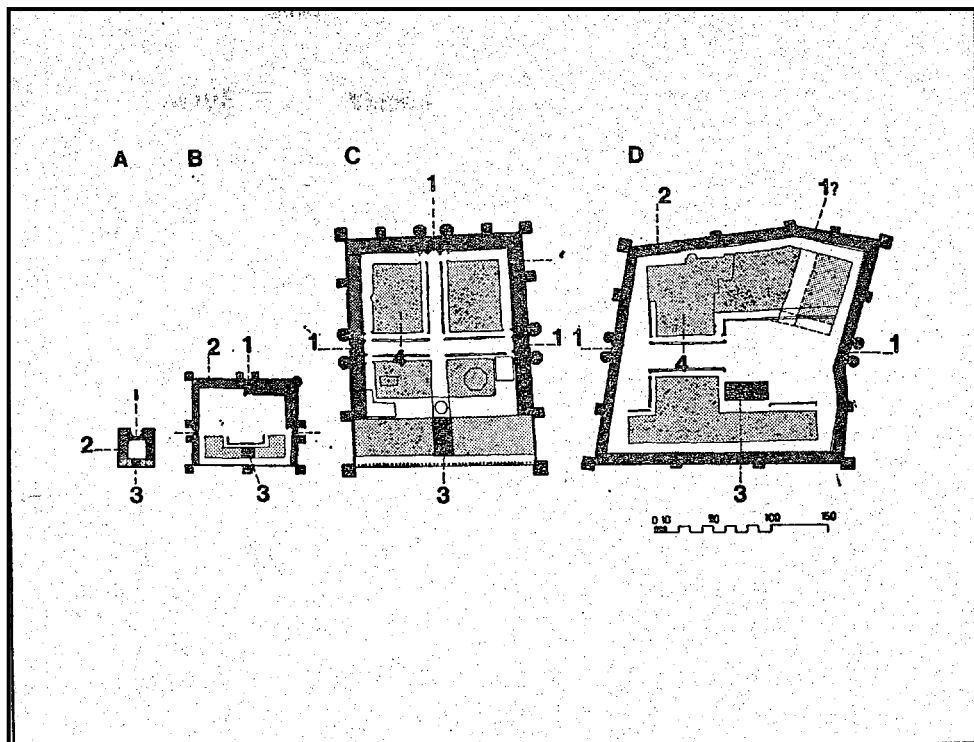
ђевина, за које се зна из писаних извора, произвољно одређен, што је показала и студија С. Миранда (*Les Palais des Empereurs byzantins*, Mexico, 1964).

419 Тако је у једној студији, посвећеној овој палати, Н. Дивал заступао мишљење да она не може послужити за заснивање закључака о просторном склопу званичних царских пребивалишта (*La place de Split...*, 67—95). Унутрашње устројство ове палате је, иначе, доста проучавано (cf. F. Bulić, Lj. Karaman, *op. cit.*, sv. III gl. *Dioklecijanova palača u literaturi*, 24—43, где су наведени и тумачени сви радови написани до 1927. године). У новије време она је проучавана нарочито са циљем да се уз помоћ ње утврди царска литургија, а у њеним просторним облицима нађу делови које је после преузела хришћанска црква.

420 Поводом сплитске палате Н. Дивал је изразио мишљење да се ово пребивалиште не може назвати *palatium*, јер није било званичног већ приватног карактера; навео је да се овај споменик код Еутропија не назива палатом, већ вилом. Истина, Н. Дивал помиње да се у извесним рукописима каже *in villae suae palatio*, али мисли да су то непоуздани подаци, јер није јасно, да ли потичу од назива старијег насеља *Aspalatos*, или обрнуто, да је име насеља произашло из *palatium*. Он је мишљења да би сплитску палату требало сматрати замком (*op. cit.*, 70, по. 21). Његова се примедба, међутим може оспорити, јер су и царске резиденције изван њихових сталних седишта називане *palatium*. Аурелије Виктор помиње *palatio* у близини Сирмијума који је Максимијан подигао својим родитељима (cf. М. Mirković, *Sirmium*, loc. cit.), а у извесним уредбама Грацијана, Лава I и Анастасија, које се односе на њихово проглашавање јавним, користе се поред назива *praetorium* и *palatium* (cf. E. Duggve, H. Vetters, *Mogorjelo...*, 61). О истом cf. E. Saglio, *Dictionnaire*, sv. *Palatium*; W. H. Diepenbach, *op. cit.* 31 sq.).

421 Cf. E. Saglio, *Dictionnaire*, sv. *Palatium*, где се говори о утврђеној палати у Антиохији, Тријеру, Цариграду и у Милану, која је такође била тврђава.

126 Упоредна графичка анализа касноантичких резиденција, А — основа Харлаха (Harlach) из Баварске (почетак III века), В — Могорјело (из првих година IV века), С — Диоклецијанова палата у Сплиту (из првих година IV века), D — Гамзиград (1 — улази у насеља, 2 — одаје уз одбрамбене зидове, 3 — најважније пријемне одаје или светилишта, 4 — нове грађевинске целине)

подређивање унутрашњег склопа спољашњем изгледу, јер спољне утврђење је само по себи одређивало однос палате према околини, из чега је произашла његова посебна важност. Унутрашња подела зависила је од више чинилаца: просторних услова, природе и облика земљишта и величине пребивалишта, па разлике у том погледу нису сметња да се све царске палате ставе у исту скупину споменика и да се Диоклецијанова палата у Сплиту узме као основа за утврђивање њихових најбитнијих обележја.

Сплитска палата свакако спада у затворени, омеђени тип, а познавање њеног унутрашњег склопа и намене изграђених површина омогућује да се њено порекло нађе у анализованом прототипу. Њено унутрашње двориште је увећано и садржи четири грађевинске целине у ортогоналном распореду, чиме су образовани *cardo u decumanus*. Јужна страна је одвојена за најважније одаје, као код тетрапирга, а просторије и трем уз бедеме прототипа, земењени су криптопортиком и портицима. Могло би се, због тога, рећи да план Диоклецијанове палате представља увећан тетрапирг, у чијем су средишњем простору изграђене још четири грађевинске целине помоћу којих су образоване улице.⁴²² Оне су условиле отварање нових улаза. Због своје величине, ова палата има већи број кула дуж спољних зидова, па се тако разликује од прототипа величином, уметањем грађевинских целина у средишњем простору и отварањем нових улаза. О тетрапиргу који Плутарх помиње — чији је облик утврђен помоћу археолошких остатака, а образац узет као полазиште у даљем проучавању — нема мерних података. Ако се о њему суди на основу Харлаха или каснијих замака Омејада, тетрапирг је био дужине и ширине 70 до 100 метара. При-

422 Порекло основе ове палате различито је тумачено. У постојању карда и декумануса извесни научници су видели утицај војних логора, али је недостатак друге попречне улице: *via quintana*, ову претпоставку оспорио. Штриговски је настојао да докаже сличност ове палате са антиохијском, коју знамо из описа античког писца Дибанијуса, где су такође постојале две магистрале са колонадама у ортогоналном распореду, од којих је једна водила у царске одаје. Указано је најзад да је иста ортогонална схема примењивана у многим цивилним насељима, због чега се, на

основу тога просторног облика, сплитска палата не би могла за антиохијску поузданије везати. Овде је показано да је облик замка затвореног типа био распрострањен у III и IV веку и да су из њега произашли и сложенији просторни облици, међу које се и сплитска палата може убројити, па без обзира, да ли кардо и декуманус постоје у војним логорима, или цивилним насељима, сигурно је да су сплитској палати додате нове грађевинске целине због намене, а да је извршен њихов распоред, сасвим природно, у духу античких начела планирања насеља.

ближне величине је и Могорјело (75,9 ширине, 92,4 m дужине), док је Диоклецијанова утврђена палата широка 174,94 и 180,9, а дугачка 215,54 m. Разлика у схеми основе је, дакле, у узрочној вези са величином.

Поред поменутих царских пребивалишта, постоји још Диоклецијанова палата у Палмири и једна истога типа на Мљету за коју није утврђено коме је припадала.⁴²³ Палмирска резиденција, названа још преторијум (praetorium), служила је само за свечаности приликом повремених царевих боравака у граду. Она и познати део мљетске палате представљају само средишни део са пријемном двораном анализованих палата омеђеног типа, уједињен са сажетим pročељем описаних замака.⁴²⁴

У досадашњем разматрању утврђена су основна обележја: облик, намена, техничка опрема и географски положај појединих историјских просторних целина. Остаје да се анализују чиниоци који одређују својства гамзиградског насеља. У току разматрања појединих грађевина у њему, установљено је да се од пет утврђених грађевинских фаза на његову првобитну намену односе прве две. Уз помоћ њихових остатака могуће је утврдити првобитан просторни склоп Гамзиграда.

ПРВО НАСЕЉЕ

Откривени део старијег утврђења, са западним градским вратима и палатом у северозападној четврти, може се условно сматрати делом првобитног насеља, јер су то најстарији до сада познати грађевински остаци.

ПРОСТОРНИ СКЛОП

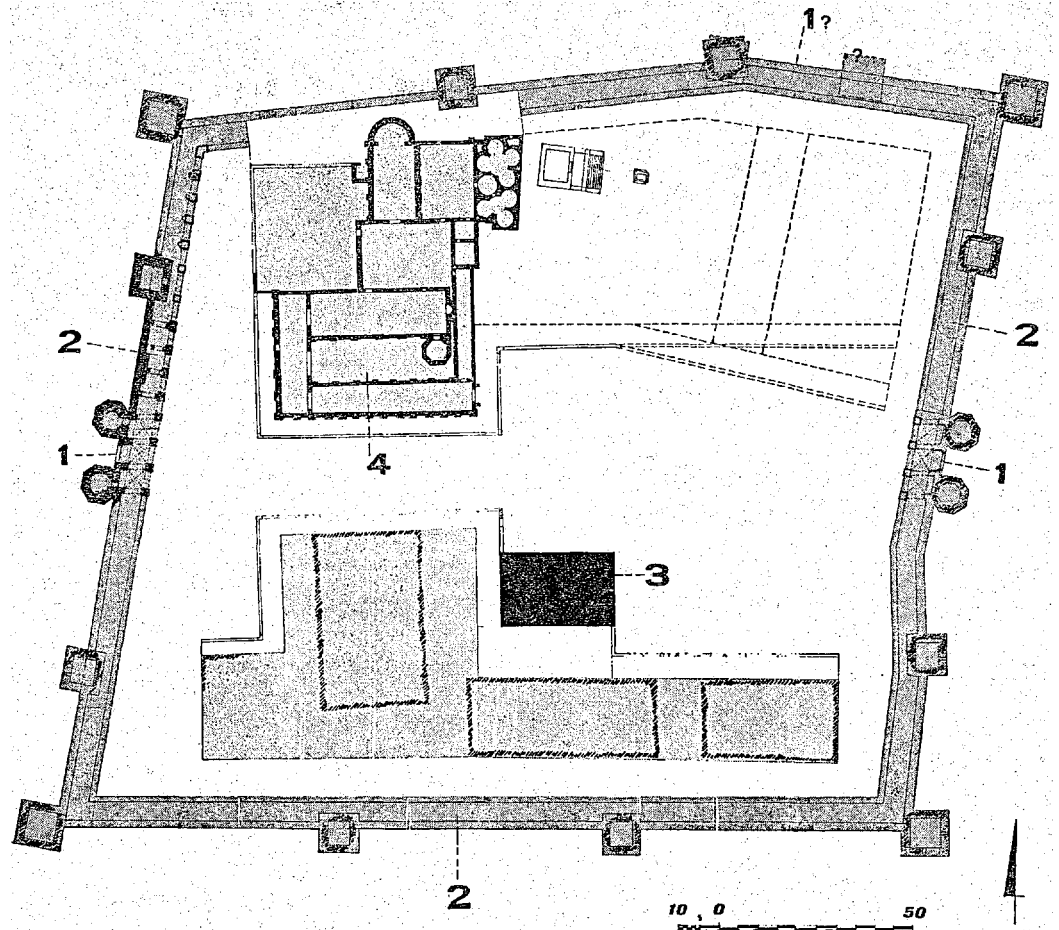
Просторни склоп насеља може се замислити само у основним потезима, односно може се одредити распоред изграђених и слободних површина, положај улица и величина грађевинских блокова. Поред познатих грађевина могу се користити и трагови неоткривених, јер су доста изразити, док за распоред оних кула које још нису ископане помаже цртеж Каница из средине прошлога века, када су извесне међу њима још биле видљиве.⁴²⁵ Од кула старијег утврђења Каниц

423 О Диоклецијановој резиденцији у Палмири доста је писано. Последње исходе, после ревизионих ископавања, објавио је К. Michailowski, *Palmyre, Fouilles polonaise en 1959*, Varsovie 1960. О палати на Мљету: К. Prijatelj, *Kasnoantička palata na Mljetu, Arhitektura* 25—27, III, 1949, 89—93; Е. Dyggve, *Palaca na otoku Mljetu sa novog gledišta*, Zbornik za umetnosno zgodovino V/VI, 1959, 79—90; idem, *Drei Palaste vom gleichen Fassadentypus aus dem Jugoslawischen Kunstenland*, Festschrift Karl M. Swoboda, Wien 1959, 83—90. Дигве је претпоставио да је ова палата из V века, односно из времена када су подручје у које спада Мљет држали готски кнезови. Ово питање је врло опширно разматрала И. Николајевић (*Велики посед у Далмацији у V и VI веку у светлости археолошких налаза*, Зборник радова Византолошког института 13, 1971, 276—288). Иако се она није упуштала у датовање палате, исцрпном анализом свих познатих писаних извора што се на Мљет односе, закључила је да је у време Одоакара, судећи према приходу, постојало ту значајно имање и да би ова палата могла бити његово средиште. Она је уједно подвукла чиње-

ницу да су у овој области постојали старији царски поседи, што се чини веома значајним, јер дозвољава да се време настанка палате помери у знатно раније време. Чини се, наиме, да је ова палата, због замисли фасаде, предложене у идеалној реконструкцији Дигвеа, настала у IV веку. Стилска особеност због које се Дигвеу чинило да ову палату треба ставити у V век, вишеугаони облик апсиде и кула, може се, бар што се тиче кула, оспорити.

424 Код ових пребивалишта остварено је осовинско кретање од улаза до простране сале са апсидом у средишту зачеоне стране. Два облика овог просторног склопа показују да је он произашао из описаних замака: један су квадратне или вишеугаоне куле и између њих трибелон у приземљу или галерија на спрату, а други, пространа сала са полукружном апсидом, односно сала са троном у зачељу.

425 На Каницовом цртежу је поглед на утврђење са југоисточне стране, са косе „Седлашце“. Приказано је спољно утврђење, које је било у целини видљиво, и неколико кула из уну-

127 Основа гамзиградског дворца крајем III века, идеална реконструкција

је забележио три на источној страни, од средине према западу на једнаким размацама, а на западној, јужној и северној — по једну. Кула на западној страни вероватно је угаона, а на јужној је означена на трећини дужине те стране утврђења. Неколико поколења уназад, власници земљишта, где се простире античко насеље, вадиле су из рушевина градиво, те су добро упознали распоред зграда. На основу њиховог казивања, знало се пре почетка ископавања да су уз велике западне куле, које уоквиравају улаз, са унутрашње стране „две мале“ што је у току ископавања било потврђено.⁴²⁶ По њима такве куле постоје још и на источној и једна ближе средини северне стране, што је Ђ. Мано-Зиси на својој схематској означеној основи насеља и приказао.⁴²⁷ Пажљивијим осматрањем облика земљишта у унутрашњости утврђења, могу се уочити на свим местима где постоје куле јаче наглашена узвишења. Она постоје и на јужној страни. Уз помоћ ових података, могуће је реконструисати у општим цртама уређај периметралних зидова. Тако се зна да је на западној, што је вероватно поновљено и на источној страни, постојао улаз уоквирен двема осмоугаоним кулама и да је између њега и угаоних кула била изграђена још по једна. На северној и јужној страни, поред угаоних кула, постојале су још две, на једнаким размацама.⁴²⁸

сл. 127 Основа оба утврђења је неправилна са преломом на другој трећини северне стране. Ово потврђује положај кула; видљива узвишења,

трашњости. Његов цртеж, међутим, није у потпуности тачан, јер је на северној и јужној страни спољног утврђења, поред угаоних кула, нацртао још три уместо четири, колико у ствари има, а ни положај оближњег потока није тачно приказао (cf. F. Kanitz, *Serbien, Historischethnographische Reisetudien aus den Jahren 1859—1868*, Leipzig 1868, 315—318). Можда је ова омашка последица претходног познавања погрешно објављене основе овог споменика (cf. supra стр. 25 и по. 50).

426 На два упоредна утврђења указује већ Каниц (*ibid.*, loc. cit.).

427 Dj. Mano-Zisi, *Le castrum* fig. 2; *idem*, *Поглед на питање урбанизације...*, сл. 8. На овом последњем цртежу погрешно је обележен размерник. Он није у истој сразмери са основом.

428 У раније објављеној замисли плана првобитног насеља (M. Canak Medić, *Gamzigrad, une résidence...*, tb. II), претпостављен је распоред кула на северној страни према објав-

која одају њихов положај, сведоче да је млађе утврђење, чији су бедеми видни, изграђено упоредно са старијим. Без ове неправилности основа утврђења би се сасвим приближила облику ромба. Засад није могуће утврдити разлоге због којих је овакав облик настао. Зна се да су Римљани одступали од усвојене ортогоналне схеме за планирање насеља уколико је природа тла то захтевала. Тако је, на пример, основа Диоклецијанове палате у Сплиту у извесној мери неправилна: њена источна и западна страна су исте дужине, док је северна краћа од јужне за шест метара, па је основа трапезаста. У Сплиту је разлика настала због нагиба земљишта, које је изразито више на североисточној страни.⁴²⁹ Да се, међутим, у Гамзиграду настојало да темељи зидова имају што приближније дубине, као што је учињено у сплитској палати, западни зид би морао заклапати са северним оштар, а са јужним туп угао, а не обрнуто, што сведочи да такви разлози нису постојали. Објашњење за неправилност у Гамзиграду може се тражити или у коритима и ранијим воденим токовима око утврђења,⁴³⁰ или у претпоставци да је у североисточном делу утврђења постојало једно старије насеље које је улазило у оквир касније грађеног утврђења.

ГЛАВНЕ УЛИЦЕ

На основу градских врата на западној и наспрамној, источној страни може се утврдити једна од главних улица: декуманус; она се пружала уз познату палату у северозападној четврти. Начин градње спољашности ове грађевине, са пиластрима распоређеним на једнаким растојањима дуж јужног и западног pročеља, говори да су пиластри били наспрам дрвених стубаца — носача тремова, који су уоквиравали целом дужином главну улицу насеља, што је случај у многим другим градовима.⁴³¹ Ова је улица, судећи по доста изразитом трагу pročеља зграде у југозападној четврти, заједно са тремовима, имала ширину око 29 m, односно око 100 стопа. Толику ширину је код војних логора имала *via principalis*, док је *decumanus* био ужи..⁴³² У палати цара Диоклецијана у Сплиту обе главне улице имају исту ширину од око 90 стопа, од чега на непокривени део улице отпада 13,25 m, односно 45 стопа.⁴³³

Друга главна улица, која би требало да иде по средини насеља, управно на декуманус, у Гамзиграду није откривена. Судећи по распореду кула на северној и јужној страни она није постојала. Може се, исто тако, претпоставити да је испред источне фасаде палате постојао већи

љеним плановима Ђ. Мано-Зисија. Пошто је у северозападном делу унутрашњег простора био смештен шут од ранијих ископавања, није се могла извршити провера положаја кула на основу облика земљишта. На северној страни је, наиме, код Ђ. Мано-Зисија приказана једна кула по средини северног бедема. Пошто је познати западни део показивао несумњиву сличност са сплитском палатом, претпостављено је да је кула по средини северне стране једна од оних кула које, као код сплитске палате, уоквиравају северни улаз. После уклањања шута, показало се да је распоред кула на овој страни био другачији, односно да се кула, означена код Ђ. Мано-Зисија по средини северне стране, налази на трећини њене дужине.

429 F. Bulić, Lj. Karaman, *op. cit.*, 45.

430 Вавилон, опточен реком, имао је облик ромба (cf. В. Bogdanović, *Urbanističke mitologeme.....*, 90, 91, где је у коментару слика наведена старија литература), а сличне облике имали су и извесни каструми у Британији (cf. А. Richmond, *Roman Britain and Roman military Antiquities*, Proceedings of british Academy XLI, London 1955, 297—315); Петриковић

мисли да овај облик произилази из традиције Принципата (*op. cit.*, 195).

431 Ради провере ове претпоставке отворена је једна сонда код југозападног угла палате, дужине 4, а ширине 1,5 m, удаљена 3 m од угла. Утврђено је да на дубини од 1 m од равни тла (односно на — 3,035 од прага млађе капије), непрекинути слој кровних црепова, а испод њега слој гаражи. Испод овог слоја ишло се у дубину још 50 cm, где се наишло на здравницу. На основу ових података, закључено је да је постојао дрвени трем, јер сем остатака кровног покривача и трагова од пожара, нису нађени никакви други материјални остаци. Дрвени портници су постојали у многим континенталним областима као у Карвенту (Caerwent) у Британији, на пример.

432 P. Lavedan, *L'histoire de l'urbanisme...*, 184; R. E., III/2 1762. Истина Хигин за обе улице препоручује исте вредности од 60 стопа (P. Lavedan, *op. cit.*, 185).

433 Тачна ширина улице није била позната па је узета приближна из објављене идеалне реконструкције плана палате. Ширина средишног дела је одговарала ширини перистила, па се зна тачна мера.

отворен простор. Ту су откривени улични плочник и делови веома масивних стубова, за које се може претпоставити да леже у непосредној близини првобитног положаја, а величина стабала и врста камена од којег, су исклесани, сведоче да су припадали великом и раскошном портику.

Поред главне улице и, вероватно, перистила у средишту насеља, у Гамзиграду су постојали пролази и уз одбрамбене зидове. На северној страни између палате и бедема изгледа да је та веза била прекинута. У атријуму Н су отворена врата према северу, а теме полукружне апсиде сале G се сасвим приближава, или чак улази у простор, где би, судећи по видном узвишењу око оближње куле, требало очекивати тремове унутрашњег портика уз бедеме. У току последњих археолошких истраживања у сплитској палати утврђено је да ни ту нису постојале свуда периферне улице. Јужно од Сребрних врата, наиме, откривена је једна грађевина на основу чијег положаја је утврђено да улица јужно од декумануса, уз бедеме, никада није постојала.⁴³⁴

ИЗГРАБЕНЕ ЦЕЛИНЕ И ОТВОРЕНИ ПРОСТОРИ

За реконструкцију унутрашњег склопа насеља, поред већ познатих грађевина, могу послужити и трагови грађевина у јужном и северо-источном делу. Међу њима јасно се могу одвојити трагови зидова на јужној страни — у ортогоналном односу, усмерени према главним странама света као и зидови откопане палате — од трагова грађевина у североисточној инсули; зидови ових последњих леже у истом правцу као зидови храма, његов теменос и зидови уз ходник K палате, за које је утврђено да припадају другој фази грађења. Може се због тога сматрати да је ту посредни једна већа грађевинска целина из другог раздобља.

Трагови грађевина у јужном делу, упоређени са уоченим траговима наспрамне палате пре него што је археолошки ископавана, дају основе за претпоставку да је и у том јужном делу постојала нека већа грађевинска целина, од које се сада разазнају само извесне просторије.

У средишту јужног дела постоји једно узвишење где су видљиви остаци посебне грађевине. Поред спољних зидова, сачуваних у доста великој висини, ту се могу видети и остаци прозора из приземља. Ова грађевина, величине око 18X30 m, имала је зидове дебљине преко 3 m у приземљу и око 2,6 m на спрату.⁴³⁵ У приземљу су прозори са косим допрозорницима и узаним отворима на спољној страни, као на кулама утврђења. Ископавања на овоме месту нису вршена до 1974. године, па се није знало којем времену ова грађевина припада. По видљивом језгру зида, могло се закључити да је зидана у мешовитој техници (*opus mixtum*), са слојевима од три реда опека и са ломљеним сивим пешчаром. По величини и нарочито дебљини опека, изгледа да је она из прве фазе грађења.

Сл. 127

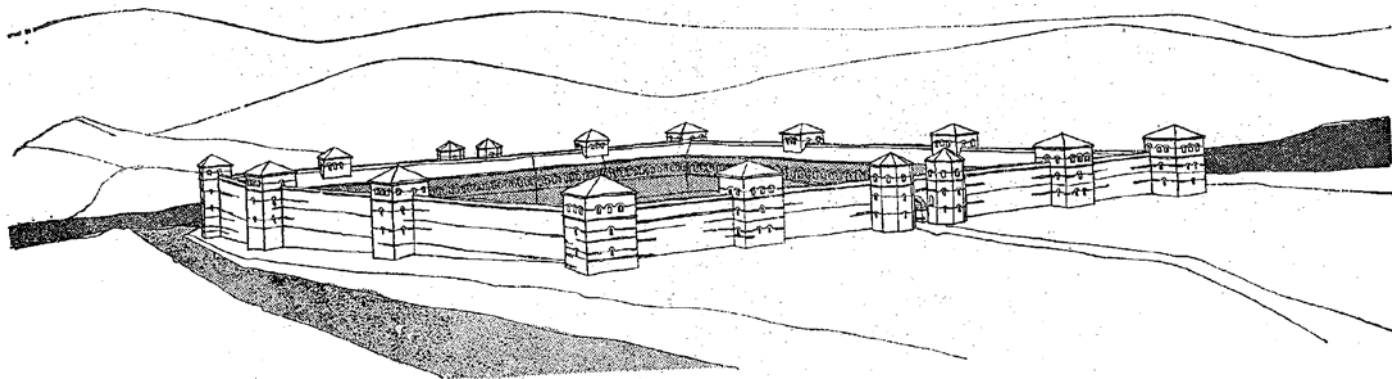
Насеље је у овом раздобљу имало најмање два већа отворена простора. Један је већ поменути перистил у средишту, окружен монументалним портиком; највероватније се простирао до pročелја масивне зграде у средишту јужне стране насеља. Према траговима и облику земљишта, изгледа да је и у југоисточној инсули постојала већа непокривена површина.

ТИПОЛОШКА СВОЈСТВА

Ако се упореди најстарији део Гамзиграда са анализаним просторним целинама може се закључити да се уређају спољних, тврђавских зидова, највећа сличност по облику може наћи у одбрамбеним зидовима сплитске палате: велика подударност постоји у изгледу источног и западног дела ова два утврђења. Сплитска палата је, поред тога, најближа гамзиградском примеру у погледу величине и поделе унутрашњег простора на велике грађевинске целине. Неизграђен отворен простор у југоисточној инсули Гамзиграда, чега у палати цара Диоклецијана нема, не би био сметња за поређење ова два споменика,

434 Cf. J. Marasović и др., *Dioklecijanovа palača, Izveštaj o Jugoslavensko-američkom projektu ...*, 14.

435 Ова грађевина се у прошлом веку далеко више истицала, па је Карић, ваљда због њених јаких зидова, сматрао кулом (cf. *Србија*, Београд 1887, 897).

128 Изглед утврђеног гамзиградског дворца крајем III века, идеална реконструкција

сл. 128

јер је унутрашњост гамзиградског насеља поступно грађена и можда никада није у потпуности завршена. Највећу тешкоћу при упоређивању Гамзиграда са сплитском палатом представља непостојање северног улаза и *via principalis*, што је једно од битних обележја дворца овога типа, а јавља се и код знатно мањих и скромнијих као што је Могорјело.⁴³⁶ У Гамзиграду је овај улаз изостао, по свој прилици, стога што је земљиште на спољној северној страни тврђаве знатно више него у унутрашњости, па је та разлика тешко могла бити савладана на кратком простору капије. Због облика околног тла, поред тога, изгледа да би било теже остварити и сам прилаз могућим северним вратима тврђаве. Главни улаз у гамзиградско утврђено насеље био је, према томе, на источној страни, одакле је долазио прилазни пут.⁴³⁷ Због таквог положаја главног улаза настале су и промене у распореду најважнијих грађевина, па је палата за званичне и приватне одаје смештена са десне стране главне улице, на највишем и најистакнутијем месту, док је простор на јужној страни, где су у дворцима подигнута таква иста здања за свечане пријеме, одвојен за неку другу намену. Та јужна, најбоља страна била је, као што је напред наведено, у неким насељима, предвиђена за храм, што је можда случај и у Гамзиграду. Каницу се чинило да је то моћно здање — попут неке унутрашње куле, подигнуто по средини јужне стране у Гамзиграду — преторијум.⁴³⁸ Иако се схема основе Гамзиграда не поклапа потпуно са анализаним дворцима, постоје извесна битна обележја због којих га треба уврстити у исту скупину споменика. То су, пре свега, облик тврђавских зидова, употпуњених унутрашњим портицима, и начин поделе унутрашњег простора. Наиме, у некадашњи јединствен простор за кретање, што постоји код прототипа, уграђено је неколико великих грађевинских целина помоћу којих је образован декуманус. Површина, пак, коју заузима Гамзиград мања је и од најмањих градова провинције, а опет, превелика, чак и у односу на оновремене легијске логоре. У унутрашњости је — уместо грађевинских поља величине једног југерума, издељених на појединачне стамбене зграде, што постоје у градовима, или малих блокова за касарне, са низом одаја за смештај војника, какви се виђају у каструмима и кастелима на лимесу — постојало свега неколико великих грађевинских целина.

Положај Гамзиграда и његов однос према околним насељима и важним путевима такође је својеврстан. Подигнут је, као што је већ изложено, у пределу богатом извориштима термалних вода, најразноврснијим рудама, скупоченим каменом, плодним земљиштем и шумама. За разлику од градова и војних логора, подигнутих на најважнијим стратешким положајима и дуж главних саобраћајница, или уз велике пловне реке, због чега су се они даље без прекида развијали, за гамзиградско насеље одабран је положај подаље од великих саобраћајница на једној висоравни добро заштићеној околним брдима. Због његовог природногеографског положаја од њега се према западу ни после нису развила насеља, те је он остао ту усамљен до наших дана. Његова

436 Могорјело је скромније од гамзиградског насеља не само по величини, већ и у погледу каменог клесаног украса и других уметничких творевина, а такође и по техничким пратећим уређајима.

437 До истог закључка је дошао и Каниц, cf., *Römische Studien in Serbien*, 95.

438 *Ibid.*, loc. cit. У току ископавања вршених после завршетка овога рада, утврђено је, међутим, да је посредни пагански храм.

околина и термалне воде у близини сведоче да се водило рачуна о пријатном обравку, а то значи да је Гамзиград био пребивалиште неког изузетно имућног поседника; но, то свакако није била његова једина улога.

НАМЕНА
сл. 128

Из анализе просторног склопа античких насеља могло се видети да постоје пребивалишта имућних земљопоседника (Могорјело) или војних команданата (Тимгад), и да истом типу просторних целина припада и раскошна царска палата у Сплиту. Величина и схема основе Гамзиграда навеле су на закључак да и он спада у тај мали број сачуваних касноантичких утврђених двораца. Он, међутим величином, раскошју и уметничком вредношћу својих споменика превазилази замкове војних команданата (*dux limitis*), или седишта управника царских имања (*procurator metallorum*), а, такође, и познате виле имућних земљопоседника, због чега се може поредити само са царским палатама, међу којима најближу аналогију има у сплитској резиденцији Диоклецијана. Постојање одраније царских имања у Горњој Мезији и, са друге стране, многих рудника племенитих метала што су увек били у рукама царева, оснажује закључак да је Гамзиград био средиште једног великог царског газдинства. Пут што је још крајем прошлога века постојао и водио од Гамзиграда према Лукову, где је био коришћен знатни римски рудник сребра, сведочи да је он био у вези и са том врстом делатности. Ако се томе дода да у близини Гамзиграда постоје налазишта скупоценог камена, а такве каменоломе су, такође, држали цареви, може се предочити колико су били многозначни разлози за устројство овог велелепног здања у Приобалној Дакији. Намена Гамзиграда се, и поред тога, пре свега, огледала у његовој улози царскога пребивалишта, а то значи да су у његовим пространим и раскошним здањима, каква су ту постојала и у првом раздобљу, одржаване царске свечаности и омогућен цару пријатан боравак. Најзад, из ове палате могао је цар, иначе врховни војни заповедник, лако и брзо утицати на прилике у пограничним областима. Претпоставку да је Гамзиград био царско пребивалиште оснажују и ранији закључци о намени појединих дворана палате из северозападне четврти и о облицима њихових делова, а исто тако и ранија запажања о многим сличностима ове палате са познатим царским резиденцијама.

ОБНОВА У IV ВЕКУ

Значај утврђеног дворца са краја III века у великој мери је порастао после његове обнове у наредном столећу, када је изграђена нова фортификација која представља јединствен пример уметности грађења. Приликом те обнове, старије утврђење је поновљено у велелепнијем и монументалнијем облику, у чему се огледа изванредан значај места где је подигнуто насеље.

ПРОМЕНЕ У
ПРОСТОРНОМ
СКЛОПУ
сл. 129

Зидови млађег утврђења подигнути су на 10,95 m, упоредно са старијим бевемима, тиме је поновљена ранија неправилност основе. Ново утврђење разликује се од старијег јачим зидовима и већим бројем кула на северној и јужној страни. Одбрамбени зидови старијег утврђења су у ово време порушени, а између њихових кула изграђени су нови раскошни и монументални портици. Једновремено са подизањем овог утврђења изграђен је у унутрашњости дворца горњи део паганског храма, његов теменос са портиком, а вероватно су једновремено и атријуми палате из северозападне четврти допуњени новим тремовима са монументалним колонадама. У прво време, унутрашњост гамзиградског дворца није била у великој мери изграђена. Од палате у северозападној четврти биле су подигнуте, као што се видело, многе велике сале за званичне потребе. Приватне, стамбене или економске просторије, међутим, тада на тој страни још нису постојале. По техници зидања и употребљеној грађи, могло се закључити да је ширење палате према истоку предузето једновремено са грађењем новог утврђења,

због чега је претпостављено да су и остале, још неоткривене, грађевине у североисточној инсули тада подигнуте. Према траговима неископаних зграда, може се, наиме, очекивати да су оне у овоме делу постављене упоредно са источним делом северног бедема и управно на источни зид утврђења. У истом правцу леже и зидови паганског храма, а, такође, и делови већ откривених просторија источно од сале К палате, за које је утврђено да припадају другом раздобљу грађења, односно времену обнове. Истина, грађење паганског храма је, по свој прилици, већ раније започето, јер су за мале терме у источном делу палате одабрани такви просторни облици који одговарају правцу пружања његових зидова. Храм је, међутим, поуздано завршен у другом периоду грађења. Ове чињенице могу се међусобно ускладити претпоставком да су унутрашња подела простора у дворцу и распоред појединих грађевинских целина били од почетка одређени у општим цртама.

Измена схеме основе дворца настала је у овом раздобљу померањем западног тврђавског улаза. Нови улаз на источној страни изграђен је, међутим, наспрам старијег, па оса декумануса није померена за осам метара упоредно претходној, него је измењен њен правац за око 3°. Пошто је старији декуманус био обележен у правцу сферне координате исток — запад, ово померање би се могло објаснити тиме да је нова оса обележена према стварном изласку сунца на неки значајан дан. Одступање главних улица од правца страна света, већ је уочено на многим античким насељима, па се мисли да, уколико то одступање није произашло из морфолошких и климатских прилика, можда обележава излазак сунца на дан оснивача града, или да се може довести у везу са даном у који пада празник његовог заштитника.⁴³⁹ Декуманус Тимгада, на пример, лежи у правцу изласка сунца на дан годишњице рођења цара Трајана, оснивача града.⁴⁴⁰

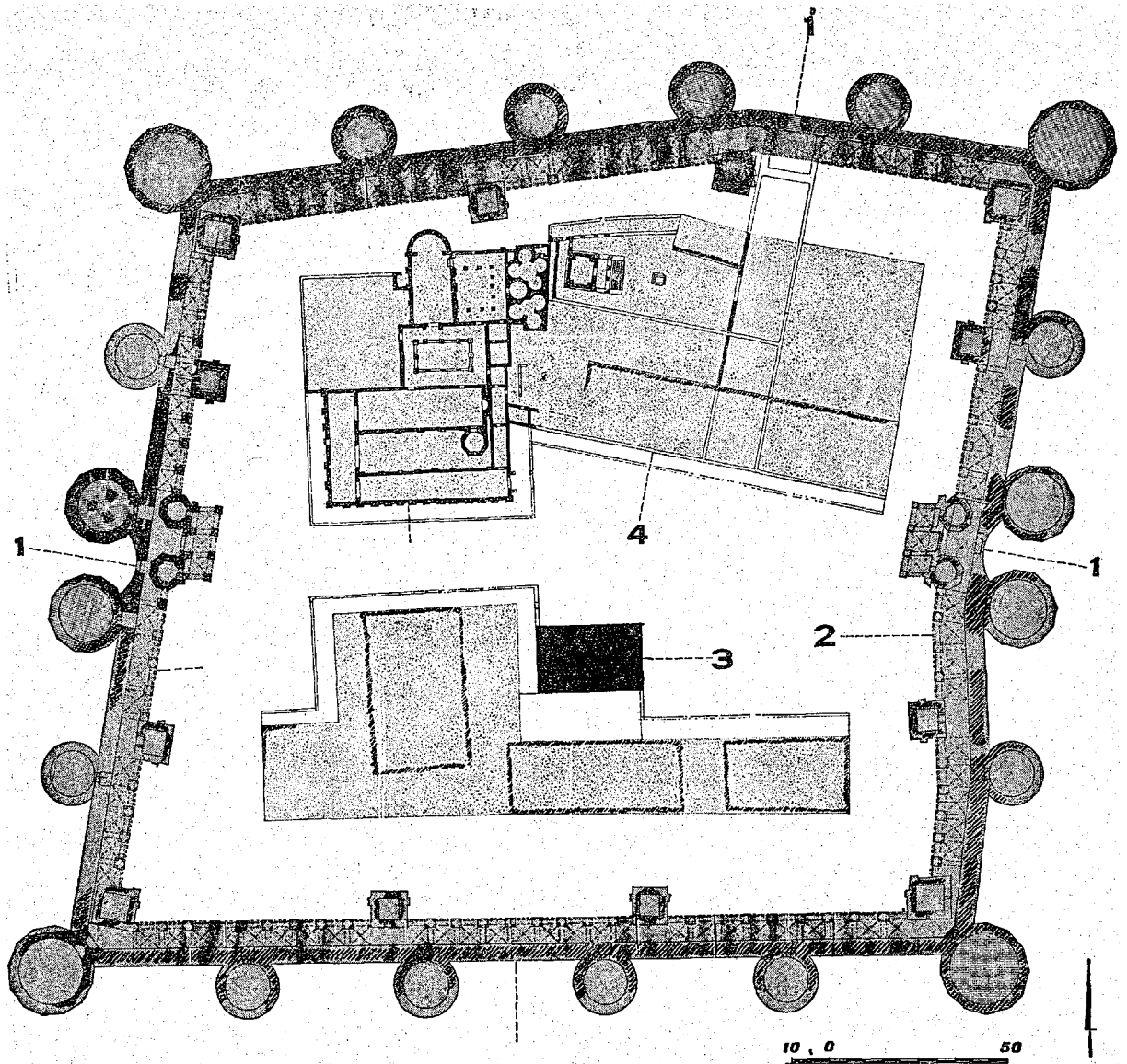
Врло битна промена, поред померања улаза, састојала се у проширењу површине која је тврђавом била омеђена. Из исхода недавних истраживања у Бердапу, види се да су готово сва утврђења дуж Дунава била у неколико махова обнављана и да су сваки пут нови бедеми подизани са спољне стране старије тврђаве. Пада у очи да у свим тим случајевима нови бедеми леже близу, или сасвим непосредно уз старије, а та појава стоји у вези са дубоким веровањем у свету границу насеља коју божанске силе чувају. Знатније померање те важне заштитне линије (*romerium*) могло је, код градова, настати као последица потреба само ако су се оне поклапале са новим успешним освајањима и ширењем Царевине. Још су јачи морали бити разлози за промену величине, усмерености главне улице и спољашњег облика царске палате. Ове промене, су свакако, стајале у вези са променом власника палате и владара на престолу и са ширењем подручја под његовом управом.

Дворац је у ово време имао улаз на северној страни; познат је само један његов део. Изграђен је по средини између друге и треће куле, рачунајући од североисточне угаоне куле. На овом месту куле нису у већој мери примакнуте улазу, а изгледа да се нису разликовале ни величином од осталих кула, па је могуће да је посредни потерна која је у касноантичкој стратегији одбране постала значајна.⁴⁴¹ Истина, према остацима свода којим су ова врата у Гамзиграду била засвођена,

439 P. Lavedan, *L'histoire de l'urbanisme...*, 181 sq. Код већег броја насеља правци њихових главних улица знатније одступају од правца сферних координата, што сведочи да се водило рачуна о топографским, а такође и климатским условима. Уколико се искључе природни услови, односно уколико у њима не леже разлози за померање правца, с обзиром на начин обележавања што га је описао Витрувије, њихов положај произилази из положаја сунца на дан обележавања, а врло је вероватно, с обзиром на обред који је овај чин пратио, да је обележаван на дан празника заштитника насеља, или на дан у који пада годишњица рођења оснивача.

440 P. Lavedan, *L'histoire de l'urbanisme* 182 и no. 6.

441 Није утврђено када започиње отварање малих, споредних пролаза на касноантичким утврђењима. Једна потерна постоји на утврђењу из IV века у Хисару, али ово утврђење је темељније поправљено у V веку (cf. К. Маджаров, *op. cit.*, 119). У северозападним областима, потерне су, изгледа, грађене већ у време тетрархије. (H. von Petrikovits, *op. cit.*, 201). С. Бобчев сматра да су ова споредна врата постала неопходна за војну тактику у Јустинијаново време (*Крепосните кули с издаден остр рѣб и значението им за укрепяването на античните градове*. Известия на Бѣл-

129 Основа гамзиградског дворца после обнове у IV веку

изгледа да је ту постојао простран и висок улаз, што не би одговарало скривеној потерни, која је мања и обично отворена у кули или непосредно уз њу.⁴⁴² Са друге стране, на сличном месту, између друге и треће куле, а уједно између кула истих величина, распоређених дуж бедема на једнаким размацима, налази се улаз на утврђеном Ескусу који има много сличности са Гамзиградом.⁴⁴³

СМИСАО СПОЉЊЕГ ИЗГЛЕДА
сл. 130

Камени украс и пространи отвори на галерији западних тврђавских врата, или галерије, којима су као круном биле куле украшене, показују да тврђава такав облик није добила само ради заштите својих житеља. Напротив, чак се и снажне и велике куле, које величином превазилазе све познате, могу схватити као израз настојања да се величанственост и раскош што више истакну.⁴⁴⁴ Пошто је дворца у

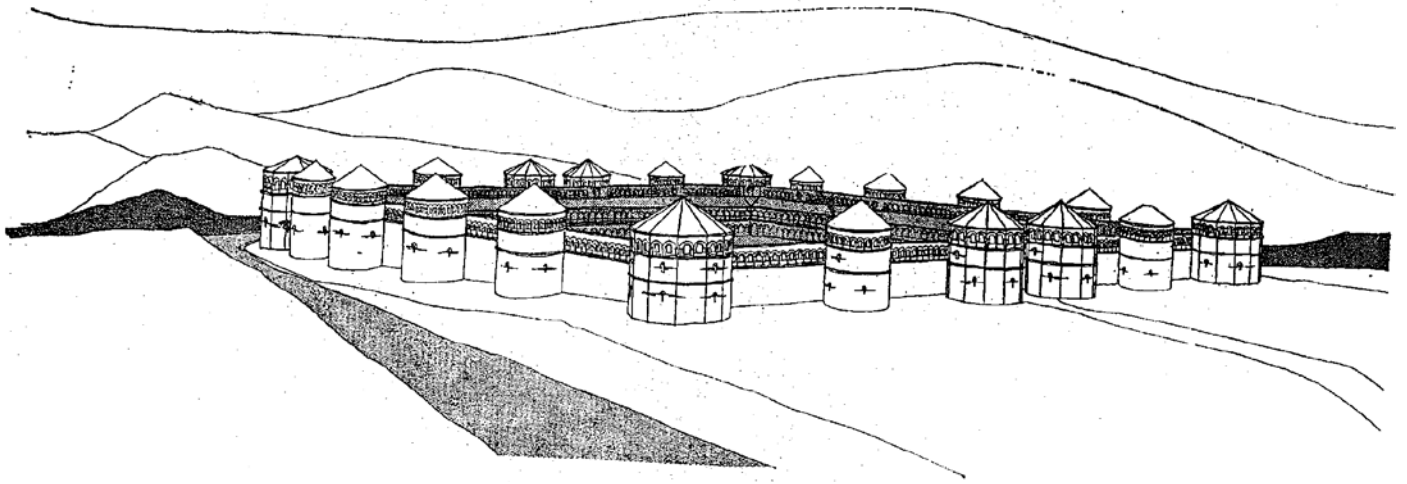
гарския Археологически институт, XXIV, 1961, 103).

442 Cf. H. von Petrikovits, op. cit., fig. 30.

443 Cf. Т. Иванов, *Проучвания на града през римската и рановизантијската епоха в Бугарија* (1944--1964), Археология VI, 3 (1964), 38 sqq. и сл. 1. Утврђење у Ескусу није у целини откривено, али се, на основу познатих делова, може видети да је имало јаке зидове и куле кружне основе као млађе гамзиградско утврђење. Град је имао посебан процват у време Константина, после подизања моста преко Дунава у његовој близини. Једновремено, у оквиру Константи-

новог програма, обнове Дакије, вероватно је утврђен и град (cf. R. F. Hodinott, *Bulgaria in Antiquity*....., 125 sq.).

444 Ову мисао могу поткрепити подаци о величини кула најзначајнијих градова у Царству. Тако, унутрашњи распон кула у Тријери износи око 6,5X16, у Отуну 7x16,8 и у Ниму око 6X16,5 m, док монументалне куле Porta Латина, Асниарна и других врата у Риму, имају спољни пречник свега 8 до 10 метара. Гамзиградско утврђење има куле чији је унутрашњи пречник 15,56, а спољни 21,76 m.

130 Изглед тврђаве из
IV века, идеална
реконструкција

сл. 59

Гамзиграду свакако и надаље остао у царском поседу, његов спољашњи изглед имао је, природно, одређене симболичне вредности везане за империјалну теологију. Општа замисао спољашности заснивала се, према томе, на представи „свете палате“, о чему је напред било речи.

Облик тврђавских врата, галерије над улазом и мноштво других појединости смишљено су одабрани како би се њима уобличио целина одређеног симболичног дејства. Поред тога, пошто је спољашњи облик дворца настао ио угледу на замишљену небеску тврђаву, и многе друге појединости имале су преносни смисао. Поједини облици, као стубови и аркаде, већ су у ранијој римској уметности симболизовали небески свод.⁴⁴⁵ Овај смисао је, највероватније, још више наглашен у касноантичко време, јер су тада предања и многа ранија веровања оживљена. Архитектонским облицима је симболични смисао, изгубљен у току дуге употребе, тада поново придаван и често сасвим очигледно представљан.

Постоје извесни докази да су галерије са аркадама изнад улаза у царске палате сматране представом одређеног дела васељене и да су имале небеско значење, како је мислио Б. Смит, иако су аркаде често и на други начин коришћене. Оне су готово обавезан облик на античким надгробним споменицима, што би само донекле могло оснажити Смитову претпоставку, да не постоје старохришћански саркофази на чијим су странама аркаде замењене дрветима и крошњама са рајским птицама, што сасвим наративно говори о рајским небеским областима.⁴⁴⁶

Још више се о симболичном значењу архитектонских облика сазнаје из извесних млађих писаних дела, где се види да је спољашност цркве у Едеси, на пример, замишљена тако да својим облицима и устројством — куполом, луцима што симболизују четири стране света, а у унутрашњости бројем степеника у беми, у чему се огледа небески поредак — симболизује космос, а по одабраним облицима се види да је ту замисао васељене била иста као у делима Козме Индикоплова.⁴⁴⁷ На исти начин може се наћи тумачење за друге архитектонске облике са фасаде гамзиградских тврђавских врата, као што су стубови са тордираним канелурама, или спирална винова лоза са лишћем и грождем, на пример. Њих је посебно проучавао В. Шапо (V. Shapot). Он је утврдио да су стубови са канелурама увијеним у спиралу имали у старој архајској уметности религиозно обележје и да се виђају на саркофазима и предметима или деловима грађевина што су служиле за култ. Њихов смисао је с временом постао све нејаснији, али је у хришћанској уметности поново нађен и обновљен.⁴⁴⁸

445 Н. Keler, *Rimsko carstvo ...*, 212.

446 Cf. R. O. Fariolo, *Sarcofagi paleocristiani „Ad Alberi“*, XIII Corsi di cultura sull'arte ravennate e byzantina, Ravenna 1966, 353.

447 A. Grabar, *Le témoignage d'un hymne syriaque sur l'architecture de*

la cathédrale d'Edesse au VIe siècle et sur la symbolique de l'édifice chrétien, *Gahiers Archéologiques* II, 1947, 46, 56.

448 V. Chapot, *La colonne torse et le décor en hélice dans l'art antique*, Paris 1907.

Са таквом многозначном поруком настала су та необична архитектонска уметничка дела — палате римских царева каснога Царства, па је и остарели и оболели Диоклецијан припремао себи последње пребивалиште по истој замисли. Гамзиградски дворцац, из другог раздобља, премашује сплитски и величином и раскошју утврђења, представљајући важан доказ да су облик и спољашност „свете палате“ имали посебни смисао.⁴⁴⁹

ДАТОВАЊЕ

Ако се, полазећи од изложених општих услова, размотри гамзиградски дворцац, његови облици и украси, подробно анализирани у претходном поглављу, остају само неколике могућности за одређивање времена његове обнове. Раније је утврђено да је — због стилских обележја тврђаве, њеног клесаног украса вишебојности и замисли фасада — дворцац обновљен можда већ у првој половини IV века, а свакако пре Теодосија I. Од делова што су припадали целини утврђења, надвратник — за који је претпостављено да је украшавао западна врата преобликоване осмоугаоне куле — свакако ограничава овај период, као што је наведено, на време до средине IV века. Са овим датовањем би се слагала чињеница да је у овом другом раздобљу грађења у Гамзиграду подигнут један пагански храм. Клесани украс накнадно уграђених колонада у двама атријумима још више би сузио овај временски оквир на прву четвртину IV века. Подизање колонада није се могло сигурно везати за време грађења друге тврђаве у Гамзиграду. У подлози плочника у средишту атријума нађена је грађа која би сведочила о једновременом подизању колонаде и млађег утврђења, али она је тамо могла и накнадно dospети. Датовање, међутим, на основу клесаног украса колонада поклапа се са датовањем једне плоче, са исто клесаним ивичним украсом као архитектонски украс на фасади западних врата утврђења, и са подацима што их пружа новац, нађен у подлози мозаика у сали D палате и у подлози пода вишеугаоне куле, па произилази да би за време обнове дворца требало узети прву четвртину IV века. За сада ће бити остављени по страни ови последњи подаци, јер они се могу добро уклопити у овај низ чињеница само ако се потпуно искључи могућност да је обнова дворца предузета крајем IV века, односно у време Теодосија I. Градитељски подухвати Теодосија I и његова обнова многих градова у другим областима добро су познати, због чега мора бити потпуно сигурно да се обнова гамзиградског дворца не може њему приписати. Један од битних ослонаца

449 О симболичном значењу архитектонских облика у науци постоје различита мишљења. Изучавања у том правцу започео је, на изврстан начин, Р. Краутхајмер разматрајући иконографију средњовековне архитектуре (*Introduction to an „Iconography of Mediaeval Architecture“*, Journal of the Warburg and Courtauld Instituts, V, 1—33, reimpr. у Studies in Early Christian, Medieval and Renaissance Art, New York 1965, 115—150). Он је обухватао, из раздобља касне антике, питања која је доцније опширније разматрао А. Грабар у својој студији меморијалних грађевина. Е. Б. Смит се прво бавио проучавањем симболичних вредности куполе (Е. В. Smith, *The Dome*, New Jersey—London—Oxford, 1950), у чему је имао неколико следбеника. И поред тога, у науци је заступано и даље мишљење да се архитектура темељи на рационалним основама и да произилази из облика конструкције, односно степена техничких знања и намене, а да је симболичне вредности стекла касније. Е. Б. Смит је такво гледиште и даље оспоравао, а своја ранија разматрања проширио је на просторне целине, проучавајући, из периода касне антике, градска врата. На његов рад се надовезао К. Свобода који се бавио само палатама (*Palazzi antichi e medievali*, Bollettino del Centro

de Studi per la Storia dell Architettura, XI, 1957, 6—10; idem, *The Problem of the Iconography of Late Antique and Early Mediaeval Palaces*, Journal of the Society of Architectural Historians XX, 1961). Смитов рад, који за проучавање архитектонског симболизма пружа обиље драгоцених података, у својим основним поставкама доста је оспораван, нарочито стога што је он значење извесних архитектонских облика, утврђено на хеленистичким и старијим грађевинама, приписивао потоњим. На опасност која у таквом тумачењу лежи указао је угледни француски научник Р. Lemerle (*Revue des études byzantines* XIV, 1956, 288 sqq.). Градитељство, а нарочито просторне целине, у највећој су мери, међутим, зависне од друштвених прилика у време у којем настају, а то значи да се не могу посматрати независно од друштвене свести у одређено доба. У уметности је, са друге стране, долазило, у неколико махова, до обнове претходних стилских израза, што се такође може објаснити само мисаоном и општекултурном климом доба. Ове појаве наводе на закључак да су тада једновремено преузимање и извесне раније познате естетске и симболичне вредности; при томе су извесна удаљавања од првобитних узора била неминовна.

за ограничавање времена обнове дворца на време пре Теодосија I је чињеница да је у овом, другом раздобљу грађења подигнут један пагански храм, а он није могао настати касније, јер већ пре Теодосија I пагански храмови су уништавани широм Царства.⁴⁵⁰ Пошто је тек друга фаза храма једновремена са млађом тврђавом, могло би се претпоставити да је тада храм преуређен за потребе хришћанскога култа. У његовој унутрашњости, уз западни зид светилишта нађена је извесна подлога која добро одговара за подножје олтара, док, у склопу цркве, крипта не би одговарала за крстионицу, јер ту нису нађени уређаји за одвод и довод воде, ни степенице за силаз у њу. Коришћење пак, ове зграде, у време Теодосија I, за главне хришћанске обреде, односно за наос цркве, због величине и положаја олтара у односу на стране света, може се сасвим искључити. Са друге стране, из анализе осталих откривених грађевина на простору палате, види се да је ту, у малом временском размаку, било пет фаза грађења. Трећа фаза, у којој је подигнута базилика I, пада у време када је палата још у целини стајала, због чега се ни она не може померити знатно уназад, а подизање те цркве би се могло добро повезати са, вестима о проглашавању државних имања јавним, у време Грацијана и Теодосија, и насељавању већег броја приградског становништва у добро брањене тврђаве. Подизање ове богомоље било би, са друге стране, непотребно да је постојала нека старија црква. Прилике на средњем и доњем Дунаву и у његовом залеђу, крајем IV века, односно после догађаја 378. године, показују се, поред тога, знатно неповољнијим него у другим деловима Царства.⁴⁵¹ Настали су у то време, наиме, чести упади варвара у северне римске области праћени разарањима, пустошењем, скрнављањем цркава, убијањем домородачког становништва. У којој су мери ти догађаји били драматични и колико су потресали римско становништво сведочи и чињеница да се вест о томе разносила по целом Царству, да је допрла до Палестине, до светог Јеронима, који о тим збивањима — што по њему трају већ двадесет година — говори у писму Хелиодору 396. године.⁴⁵² Због свега тога је извесно да, не само изградња велелепне гамзиградске тврђаве већ ни неки други већи градитељски подухвати, нису могли бити ту предузети крајем IV века, па остаје да се усвоји као време обнове дворца оно раздобље, које наговештавају откривени градитељски и вајарски споменици, а то значи прва четвртина IV века. Да је овај закључак исправан, палата из северозападне четврти, пружа још извесне доказе: на њој се види да је у прво време била ограничена на неколике велике простране дворане, два атријума и мале терме у источном делу, а да је њено ширење према западу и истоку настало у другој фази грађења, односно у време подизања нове тврђаве. Пошто у делу из првог раздобља нису нађене стамбене ни економске просторије, разложно је закључити да подизање великих сала за званичне потребе од приватних одаја дели невелик временски размак.

Стављањем обнове дворца у прву четвртину IV века, све чињенице које су на почетку изложене доводе се у међусобну везу и сагласност. Остаје, међутим, да се објасни зашто је обнова предузета убрзо после изградње првог утврђења. Обично је поновно утврђивање насеља предузето после делимичног или потпуног разарања претходних бедема. Историјски догађаји не дају основе да се претпоставе слична збивања почетком IV века у Приобалној Дакији, која је — од задњег снажног продора Гота и Херула, преко Наисуса, 268—269. године — остала, и поред мањих напада на пограничне области 305. и 315. године, поштеђена од нових великих разарања све до времена Валенса. Морали би се, стога, разлози тражити у другим околностима. У току проучавања

450 Крајем IV века разарање паганских храмова и обарање скулптура паганских богова, посведочио је својим *Pro templis Libanius*. По њему ово разарање није наредио Теодосије, већ су то по својој вољи радили монаси (cf. R. Loy, *Le „Pro templis“ de Libanius, Byzantion VIII, 1933, 7—39*). О мерама које су предузеле Теодосије I и Теодосије II, cf. A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936, 181; G. Zaniniri, *Histoire de l'église byzantine*, Paris 1954, 81 sqq.; Према J. R. Palanque (*L'empereur*

Gratien, Byzantion VIII, 1933/41), мере против пагана предузео је већ Грацијан.

451 Детаљније о траговима разарања из 376. и 378. године на Бердапским утврђењима, cf. Lj. Zotović, V. Kondić, *Rimske i ranovizantijske tvrđave u Đerdapu, Materijali VI, VIII Kongres arheologa Jugoslavije, Bor 1969, 43*.

452 J. Ковачевић, *Варварска колонизација...*, 9; idem, *Аварски Казанат*, Београд 1977, 32.

откривених грађевина, примећене су, на извесним грађевинама из првог раздобља грађења, јаке пукотине и померање зидова, што је свакако последица јачих тектонских поремећаја. Зато постоји могућност да је оштећење првог утврђења било изазвано земљотресом, о којем сведоче, не само велике пукотине, већ, можда, и иконографија клесаног украса западних врата нове тврђаве, нарочито мотив на надвратнику преобликоване осмоугаоне куле. Ово тумачење, међутим, може се предложити уз извесну оgradu, јер постоје пукотине и на вишеугаоној кули млађег утврђења. Истина, постоји могућност да је дворца два пута страдао на исти начин, јер се сеизмички потреси готово редовно јављају у низовима, а у току IV века били су бројни, широм Царства. Поред тога, пукотине на вишестраној кули могле су настати у време пада великих сводова у њеној унутрашњости, чега на кулама старијег утврђења није било.

Постоје, такође, изгледи да ће се у току даљих истраживања показати да је изградња нове тврђаве предузета зато што прва није била у целини завршена. Познато је да ни сплитска палата није била окончана, не само до Диоклецијановог напуштања престола, већ ни доцније, до његове смрти (313). Од извесних првобитних планова можда се ту потпуно одустало, јер је рад неких мајстора из сплитске палате препознат на Константиновом славолуку у Риму, крајем 312. године.⁴⁵³

По гамзиградској палати из северозападне четврти и неизграђеним површинама у унутрашњости, могло је бити утврђено да је грађење првог дворца било у току у време када је започета његова обнова. Подизање новог и јачег утврђења уместо наставка започетих градњи могло је стајати у вези и са обичајем ширења раније омеђене површине „свете палате“, после освајања нових подручја којим се владало. А можда би се могло довести у везу и са несигурним приликама насталим у IV веку и увођењем новог система одбране. У IV веку се, наиме, почињу градити испред старијих бедема грудобрани — протеизме. Можда није без значаја околност да су у Хисару они подигнути готово на истом растојању од старијег утврђења, као у гамзиградском дворцу нови од старијих бедема (10,5 у Хисару, 10,95 у Гамзиграду).⁴⁵⁴

Не може се, међутим, тим могућим разложним поводима за подизање новог утврђења објаснити његова раскош и велелепност. Оне су свакако последица настојања једног изузетно предузимљивог владара да овим својим подухватом превазиђе остварења многих претходних царева.

ВРЕМЕ ПРОПАДАЊА

Немири на северним границама, на делу средњег, а нарочито доњег Дунава нису престали ни за време Константина, јер је он већ 334. године био поново у Мезији, у Виминацијуму, због рата са Готима. После Константина, његови су наследници, у неколико наврата, морали притећи у помоћ војним одредима на дунавској граници. Тадашњи повремени упади варвара, међутим, још нису били угрозили безбедност и живот грађана у овим провинцијама. Напади већих размера уследили су за време Валенса, 378. године. Тада су Готи провалили на Балкан и у великој бици код Хадријанопоља нанели огромне губитке римској војсци. Сам цар је тада био убијен. Већ пре ових догађаја, управљање војним одредима и одбрана границе у Панонији и на делу Мезије били су поверени младом шпанском војсковођи Теодосију. После битке код Хадријанопоља, у којој је учествовао и Грацијан, и смрти Валенса, Грацијан је прогласио Теодосија за владара источних области Царства.⁴⁵⁶ За време Валентинијана пажња је била усмерена на појачавање граничних утврђења, поправку старих и изградњу но-

453 Н. Kähler, *Split i Piazza Armerina* ..., 99.

454 К. Маджаров, *Северната порта на Хисарската крепост*, Археологија, 1, (1974), 59.

455 М. Mirković, *op. cit.*, 72.

456 Теодосије је проглашен за цара 10. јануара 379. године у Сирмијуму, cf. F. Lot, *op. cit.*, 209, а већ је 373. постао војни заповедник Мезије (G. Ferrero, *Nouvelle histoire*..., 302).

457 Cf. *Supra* no. 396 о указу из 364. године.

вих упоришта;⁴⁵⁷ од тог времена бриге свих потоњих царева, када је у питању Приобална Дакија, односиле су се првенствено на одбрану и заштиту пограничних области. О томе сведочи указ Теодосија I, од 1. јуна 391. године, којим се дозвољава становништву насељавање у тврђаве и палате државних чиновника.⁴⁵⁸ За многа царска и државна имања се зна да су указом Теодосија I, или већ Грацијана, постала јавна.⁴⁵⁹ Крајем IV века, у Стобима су, на пример, раскошне одаје Северне палате, већ служиле за текстилану и гинецеум,⁴⁶⁰ а у царску палату у Сплиту, пошто је она после цареве смрти постала државно добро, смештена је, у V веку, ткаоница (*gynaecium ioviense*).⁴⁶¹ Са разлогом се стога може помишљати да се становништво из околних места населило у гамзиградски, добро брањени дворца већ последњих деценија IV века.⁴⁶² Оно је тада постало несигурно изван зидова утврђења, а већ почетком наредног столећа, када су 408. године страдали Кастра Мартис и други градови у Приобалној Дакији, почело је напуштати пограничне области и та своја последња упоришта.

Прве делатности хришћана у Гамзиграду могле су бити стављене у крај IV века, јер, по свој прилици, стоје у вези са усељавањем већег броја људи у њега. Иако се, у Дакији и Тракији, хришћанству у то време није прилазило у великом броју,⁴⁶³ тамошња епископска седишта из IV века сведоче да је тамо, већ тада, црква била добро уређена.⁴⁶⁴ Њена се делатност у овим крајевима до сада пратила до средине V столећа и, доцније, од времена Јустинијана.⁴⁶⁵ У Гамзиграду, међутим, црква је поново успостављена у другој половини V века, а та чињеница баца нову светлост на прилике у овим пограничним областима у то време.

Бројније насељавање нових становника у дворца уследило је, као што је наведено, после разарања, која су настала најкасније средином V века, односно 441. и 442. године. Тада су Хуни провалили у унутрашњост Приобалне Дакије, све до Наисуса, разарајући и пустошећи уз пут градове.⁴⁶⁶ Са повлачењем Хуна и са распадом њихове државе није настао мир у овим крајевима Царства, јер су се већ ускоро, 475. године, источни Готи под вођством Теодориха настанили у Дакији. Они су ту остали до 488. године. Иако је изгледало да ће са њиховим одласком за Италију нестати опасност за ове крајеве, нове немире изазвали су Гепиди. Ни после велике битке са њима, на Морави, 505. године, стање се није поправило. Тек споразумом, који је 510 године, постигао Анастасије, настао је некакав мир. Насељени Гепиди остали су у служби Царства.⁴⁶⁷ Тешке прилике поново су настале 528. године

458 Cod. Theod. VIII 14/2, цит. по Х. Фетерсу (*Mogorjelo*, 60).

459 E. Dyggve, H. Vetters, *Mogorjelo*, 61.

460 Ђ. Мано-Зиси, Ц. Вајзман, *Стоби 1970—1972*, 166. У исто време крајем IV века, настају у Стобима извесна рушења, а једновремено и опсежнији радови на изградњи хришћанских грађевина (*op. cit.*, 167 sqq.).

461 Cf. Lj. Karaman, *Događaji petog stoleća u splitskoj Dioklecijanovoj palači*, *Prilozi povjesti umjetnosti u Dalmaciji* 14, (Split) 1962, 5. За исте појаве знамо и из доцнијег времена: у купатилу, у близини царске палате у Цариграду (Зеуксип), била је смештена, почетком деветог века, радионица за израду тканина (Ch. Diehl, *L'étoffe byzantine.....*, 445).

462 О повлачењу приградског становништва у утврђене градове cf. Ђ. Stričević, *Uvod u ispitivanja unutrašnjosti romejskog limesa u Iliriku*, *Limes u Jugoslaviji I*, Beograd 1961, 180 и no. 13.

463 F. Lot.,; *op. cit.*, 42. J. Zeiller, међутим, сматра да се хришћанство преносило у Панонију и Мезију већ у III веку (*L'expansion du christianisme*

dans la péninsule des Balkans du I et au Ve siècle, *Rev. intern. des Études Balk.* II 1935, 77).

464 Из IV века познат је епископ Сингидунума Урсације (око 335—370), cf. Ф. Баришић, *Византиски Сингидунум*, *Зборник радова Византолошког института XLIV*, књ. 3, 1955, 3. Из Рацијарије се зна за извесног презвитера Паулуса, епископа Паулина из 340, Силвестера, из 340—346, Атанасиуса и аријевца Паладијуса, из 346—381. године, а из Виминацијума је познат Амантинус, који је 343 учествовао на сабору у Сердици, и Киријакус (Cyrilacus), из 356. године (cf. М. Mirković, *Rimski gradovi...*, 80 sq.; В. Велков, *Градът в Тракия...*, 74).

465 Ф. Баришић, *op. cit.*, 3 sqq.

466 О продору Хуна, њиховим разарањима и доцнијем распаду хунске државе cf. Ф. Баришић, *op. cit.*, 1 sq. Тада су страдали многи велики градови у Подунављу, као Виминацијум, Маргум, Сингидунум, Рацијарија, cf. М. Mirković, *Rimski gradovi...*, passim; В. Велков, *Градът в Тракия...*, 41 sqq.

467 Већ за време Анастасија (491—518) започета је у балканским областима градитељска делатност већег

и оне су трајале све до 540, до мира који је успоставио Јустинијан.⁴⁶⁸ У његово време ужурбано је обезбеђивана граница, подизане су тврђаве и изграђен је један нов и јачи одбрамбени обруч. Стрепње које ова предузимљивост одаје биле су оправдане: мир је био краткотрајан. Већ 550. године провалила су, изгледа, долином Мораве, у Прибалну Дакију бројна словенска племена.⁴⁶⁹ Искусни ромејски војсковођа Приск бранио је ове крајеве наредних неколико деценија са различитим успехом, све до почетка VII века, када су Авари и Словени продорли све до бедема Солуна и Цариграда разарајући уз пут многе градове.⁴⁷⁰

Ови бурни, укратко набројани догађаји, оставили су трагове у свим градовима Дакије. У гамзиградском дворцу препознају се по разарањима, по постројењима сеоског становништва и, можда, насељених варвара, по скромним и једноставним грађевинама, зиданим сакупљеним градивом и земљаним везивом. Дошљаци су се уселили у већ делимично разорене античке грађевине. По облицима зграда и по зидању, могуће је установити да су дуже времена грађена таква здања. Нађен новчић у њима сведочи да се са подизањем ових једноставних кућа започело најкасније 457. године, а тај се податак слаже са изложеним историјским догађајима, на основу којих је утврђено могуће време окупљања становника ових угрожених области у збегове. Такви једноставни станови су у Гамзиграду коришћени све до 527. године и вероватно доцније, у другој половини VI века. Нови становници у гамзиградском дворцу вероватно су, бар једно време, били насељени варвари.⁴⁷¹ Доказано је, наиме, да је због варварских провала, ромејско становништво напустило пограничне области, што је доводило до запустелости читавих области, па је ромејска власт, да би смањила настале привредне тешкоће, насељавала у њима варваре.⁴⁷² У Гамзиграду је грађена, у Јустинијаново време, базилика III и тада је уследио краткотрајан мир до нових упада Словена, средином VI века. После Јустинијановог времена, још за Јустина II (565—578), грађене су исте скромне грађевине, судећи по једном новчићу овога владара, нађеном у једној једноставној згради уграђеној у дворани А палате, јер ове области још нису биле сасвим напуштене.

Присуство Словена у дворцу доказују бројни уломци керамичких судова. На њих се наилази у свим деловима и у свим старијим грађевинама: у површинском слоју у унутрашњости и изнад сачуваних остатака обеју тврђава. И поред тога, облик њихових станишта није било могуће утврдити. По сведочењу античких писаца, они су градили земунце и колибе од плетера. Могуће је, међутим, да су се делимично користили Старијим грађевинама у Гамзиграду, нарочито кулама које су дуго биле доста сачуване. Постојала су, можда, и друга станишта, која су могла бити, у току доцнијег вађења градива из рушевина и у

обима, усредсређена на појачање одбрамбеног појаса (cf. В. Велков, *Градът...*, 45). Велике подухвате овај владар је предузимао и на изградњи утврђења на сиријској граници, а изгледа да је он подигао Дугачак зид, којим је обухваћен један широк појас око Цариграда са већим делом Тракије (cf. R. Cuillard, *Le comte des murs, Byzantion XXXIV*, 1964, fsc. 1, 17—25), тако да је обнова граничних утврђења, о чему говори Прокопије и приписује је у целини Јустинијану, започета већ за време Анастасија.

468 О догађајима који су уследили после 528. године до 535, када је Јустинијан предузео оружан поход против Тота, и даље, до 540, када је започето утврђивање лимеса cf. Ф. Баришић, *op. cit.*, 5 sq., В. Велков, *Градът...*, 46 sqq.

469 Ф. Баришић, *op. Cit.* 8 и по. 31, где су наведени извори.

470 О Присковим војним подухватима и приликама у Мезији крајем VI века cf. Ф. Баришић, *op. cit.*, 11 sq.; J. Kovačević, *Sloveni i staro balkansko stanovništvo*, Simpozijum srednjev. sekcije A. D. J., Materijali IX, Prilep 1970, 68; P. Goubert, *Les guerres sur le Danube à la fin du VI siècle d'après Ménandre le Protecteur et Théophylacte Simocatta*, Actes du XII Congrès intern. des études byz., Beograd 1964, 115 —124.

471 На основу археолошких налаза је утврђено да су један део посаде, у утврђеном лимесу, у V и почетком наредног столећа, чинили источно-готски савезници (J. Kovačević, *Sloveni i staro balkansko stanovništvo*...., 64).

472 J. Kovačević, *Варварска колонизација*...., 9.

току пољских радова у унутрашњости тврђаве, потпуно уништена. По ситним налазима изгледа да је дворца био на неки начин коришћен и у средњем веку, али начин те употребе није могуће тачно утврдити.⁴⁷³

ОСНИВАЛАЦ

Полазећи од изложених сазнања и доводећи их у везу са подацима што их пружају гамзиградске, подробно анализоване грађевине, може се расправљати о околностима под којима је основан Гамзиград и о владару који је могао предузети тај подухват. На основу општих друштвених прилика могло се закључити да је подизање овог раскошног дворца, у Приобалној Дакији, могло уследити стога што је ту постојало једно знатно царско имање. Сlikовит и пријатан предео у коме лежи Гамзиград и лековите воде у његовој близини, још више су могле подстицати тај подухват. Морални ослонац, што је царско пребивалиште могло имати за становништво у пограничним областима, такође је могло бити од извесног значаја при доношењу одлуке о подизању дворца. Најзад, ако је заиста тачно да је Диоклецијан подигао сплитску палату у свом завичају и да се унапред рачунало да ће се и потоњи владари повући са престола и умировљени живети у посебним пребивалиштима попут Диоклецијана, слична би се побуда, као у сплитском случају, могла претпоставити и за Гамзиград. Извесна сметња овој претпоставци огледа се у чињеници да је дворца у два маха опасиван бедемима, јер она би говорила о трајнијој важности оваквог пребивалишта на том месту.

Недостатак сигурних писаних, или неких других доказа спречава да се донесе коначан суд о оснивачу и доцнијем обновитељу гамзиградског дворца, па могу бити изложене само претпоставке о могућем току његовог настајања.

Могућност стављања настанка Гамзиграда у уске временске границе — од седамдесетих до последњих година III века — знатно олакшавају трагање за његовим оснивачем. Као што је напред изложено, најстарији новац нађен у Гамзиграду потиче из Аурелијановог времена, па би прве радове у Гамзиграду било могуће ставити у његово време.⁴⁷⁴ Новац је, међутим био неколико деценија у оптицају, па није извесно да ли на места где је нађен није доспео касније. Са друге стране, зна се да је прва гамзиградска *porta decumana* већ стајала у Диоклецијаново време, јер је један новчић овога владара нађен изнад прага ових врата. Тврђава је, према томе, поуздано стајала последњих година III века. Обележја гамзиградске тврђаве и њена необична сличност у начину засвођавања и слагања градива у зидовима, са Диоклецијановом палатом у Сплиту, и нарочито са најстаријим делом тврђаве у Солуну, са којом је спаја, поред осталог, и исти необичан украс око прозора на кулама, опредељују за претпоставку да би оснивање Гамзиграда требало довести у везу са Диоклецијаном, или са његовим цезаром и доцнијим царем Галеријем, који је био пореклом из Приобалне Дакије. Место одакле је он био пореклом названо је доцније по царевој мајци Ромули *Romuliana*,⁴⁷⁵ а са тим би се местом Гамзиград могао поистоветити. Из писаних античких извора се не зна да ли је Ромулијана била село или град, а нема ни помена да је њу Галерије украсио велелепним здањима, али чињеница да је носила назив по имену његове мајке, за коју је био изузетно везан, дозвољава претпоставку да је била знатна просторна целина. Зна се, поред тога, да је у њој цар и доцније боравио. Претпоставка да је Гамзиград античка Ромулијана може се, са друге стране, добро повезати са могућим положајем Ромулијане, изведене из Прокопијевог пописа места. Код Прокопија се, наиме, Ромулијана помиње између Флорентијане, поистовећене са данашњим местом Флорентин на Дунаву, и Аргентареса. Вулић и Мочи су мислили да се Аргентарес налазио код данашње Рготине, па

473 У току ископавања базилике III нађен је један бронзани крст, за који Ђ. Мано-Зиси мисли да потиче из IX—X века (*Le castum de Gamzigrad...*, 72). Доцније нађен је у Гамзиграду један леп примерак средњо-

вековне глеђосане керамике из XIII—XIV века.

474 Тој мишљења је био Ђ. Мано-Зиси, cf. *Гамзиград и његови мозаици...*, 50.

су научници Ромулијану тражили на простору између та два насеља. М. Мирковић је, међутим, са много више основа претпоставила да је Аргентарес лежао код данашњег села Лукова, јер су ту још у прошлом веку стајале велике количине згуре од сребрне руде што су потицале из римских времена.⁴⁷⁶ Уколико би се њено мишљење показало тачним, поистовећење Гамзиграда са Ромулијаном би се само по себи наметало, јер места су код Прокопија наведена следећим редом: *Florentiana, Romuliana, Ad septem casas* и *Argentares*.⁴⁷⁷

Има много изгледа да се у току даљих истраживања потврди да је гамзиградски дворцац био оно место које је добило назив по царевој мајци и првосвештеници Ромули. Познато је да је та фанатична паганка имала великог утицаја на свога сина; био је јачи од утицаја што га је остварила његова жена хришћанка — Диоклецијанова ћерка — Валерија; настојањем мајке он је остао велики противник хришћана.⁴⁷⁸ Од године 293, када је проглашен цезаром, постао царев зет и добио на управљање Илирик и Тракију, Галерије је имао седиште у Сирмијуму.⁴⁷⁹ Већ 295. и 296. године био је заузет борбама са варварима, на доњем Дунаву, чији је исход био мир, све до Константина, или тачније до 303. године. У међувремену, између битака, по мишљењу Фетерса (*Vetters*), одмарао се у Ромулијани.⁴⁸⁰ Можда је већ око 300. године пренео престоницу у Солун, а најкасније у време када је постао цар, 305. године. Део његове могуће грађевинске делатности у првом гамзиградском раздобљу пао би, због тога, у време до почетка грађења у новој престоници, јер ту је Галерије дао подићи раскошну палату, монументалну ротонду, за коју се верује да је требало да буде његов маузолеј,⁴⁸¹ затим велики октогон и мноштво других знатних здања, а за то су били потребни бројни неимари и клесари и огромна материјална средства. Извесни научници мисле да се он припремао да напусти престо и да, попут Диоклецијана, проведе остатак живота у миру, те да је солунску палату за тај део живота наменио.⁴⁸² Могуће је, међутим, да је, по угледу на Диоклецијана, који је желео да у близини свога завичаја, крај термалних вода, има последње пребивалиште, исто предвиђао и Галерије. Неколико година пре смрти био је већ тешко болестан. Када је 311. издао едикт о верској попустљивости, у Никомедији, његова мајка Ромула, која је тако снажно на њега утицала у супротном духу, вероватно није била жива.⁴⁸³ Он је и надале остао везан за свој завичај, јер је ту остао до краја живота, па је у Ромулијани, по свој прилици, и сахрањен.⁴⁸⁴ Истина Лактанције наводи да је Галерије умро на путу, у Сердици, и да је ту његово тело, изнакажено тешком болешћу, спаљено, али та прича о ружном крају прогонитеља хришћана можда је само плод маште тог огорченог хришћанског писца.

Из анализе стилских обележја друге тврђаве и просторних целина, или само делова, насталих у другом раздобљу грађења у Гамзиграду, утврђено је да је тај подухват предузет у првој четвртини IV века,

475 Cf. supra no. 16.

476 M. Miriković, *Rimski gradovi*, 94.

477 Cf. *Византиски извори* I, 65.

478 J. Burckhard, *Die Zeit Constantins des Grossen*, Leipzig zweite Auflage, s.a. 35; Lot., op. cit., 36.

479 F. Lot, op. cit., 26.

480 H. Vetters, op. cit., 21.

481 Cf. supra no. 417, библиографију која се односи на Галеријеву палату у Солуну. О маузолеју cf. A. Grabar, *Martyrium*, 149 sqq., 220.

482 X. Грегора (H. Grégoire, *La rotonde de St. Georgius à Thessalonique et le mausolée de Galère*, Byzantion XIV, f. 1. (1939), 321 sq.), мисли да је Галерије већ био утврдио време повлачења са престола, а да то није оства-

рио, јер је раније умро; даље, претпоставља да је Галерије желео остатак живота да проведе у Солуну, те да је зато ту себи припремао маузолеј. Ослонац, дакле, за претпоставку да је после повлачења са престола требало у Солуну да живи нађен је у постојању тамошње ротонде. А. Грабар је, међутим, проучавајући царске задужбине закључио, како је напред наведено, да су осмоугаоне и кружне основе служиле за царски култ и да су биле посвећене божанству чија је инкарнација био сам цар (*Martyrium*, 220), из чега произилази да није извесно да ли су оне једновремено биле и маузолеји.

483 О његовој болести пре смрти и едикту из 311. године cf., F. Lot, op. cit., 39.

484 Према наводима Аурелија Виктор.

а то значи да би се и обнова и подизање нове тврђаве могло Галерију приписати; на основу поменутог нађеног новца у подлози мозаика и у поду у вишеугаоној кули — последњим годинама његове владавине, али, у том случају би се морала искључити претпоставка да је у његово време подигнута прва тврђава. Проширење простора омеђеног тврђавским зидовима, могло је уследити после Галеријевог успешнрг ратовања на Истоку и проширења Царевине, али друкчије усмеравање главне улице је свакако доказ да оба утврђења нису заснована од истог владара. Према томе, било би могуће да је Галерије дао подићи другу тврђаву, а да је прву изградио један од претходних владара. Та претпоставка би се добро слагала са налазима старијег, Аурелијановог и Пробовог новца у Гамзиграду. Овај дворцац би, у том случају, носио назив Ромулијана после обнове и подизања друге, велелепне тврђаве. Насупрот том, наизглед разложном закључку, стоје чињенице да је не само најстарији део солунског утврђења сличан првој гамзиградској тврђави, већ и да је слог у свим другим зидовима солунске Галеријеве палате потпуно исти као у зидовима из првог раздобља грађења у Гамзиграду. Сасвим је друкчије млађе утврђење са својим необичним слогом градива у зиду и својим необичним стилским обележјима. Оно је, у том погледу, толико различито од свега што се у Солуну може видети, а опет толико слично грађевинама подигнутим у једној другој престоници и од стране другог владара, да се чини да та сличност не може бити друкчије схваћена већ само као последица рада мајстора из исте радионице на два различита места. Реч је, наиме, о грађевинама које је Константин подигао у својој првој престоници, у Тријери, и у другим градовима у западним областима. Он је, поред тога, једини владар из IV века који је дуже боравио у балканским провинцијама, одакле је, иначе, био пореклом.⁴⁸⁵ Ту, на Балкану, између Сирмијума и Сердике, ускоро после првог сукоба са Лицинијем, 314, боравио је све до 321. године. Тај први рат Константина са Лицинијем довео је до проширења његове царевине: припала му је Мезија, Приобална Дакија и јужне области заједно са Солуном,⁴⁸⁶ а потом је уследила највећа градитељска делатност у Приобалној Дакији.⁴⁸⁷ Константин је дао подићи мост преко Дунава код Ескуса; овај град, у којем је била V Македонска легија, вероватно је он поново утврдио, подигао је кастел код Трансмариске — Константијану, а вероватно и Константију преко пута Маргума; обновио је град на месту некадашње Дробете, назван Теодора, и многа друга утврђења на левој обали Дунава, због чега је назван обновељем Трајанове Дакије. За многа утврђења на десној обали Дунава такође је могло бити утврђено да су обновљена у његово време. Међу тврђавама са десне стране, нарочито се истиче Чезава — вероватно каструм *Novae* — чије спољње утврђење потиче са почетка IV века,⁴⁸⁸ а има иста обележја као и гамзиградска спољња фортификација и куле и бедеми Ескуса, за које се мисли да су подигнути у Константиново време. Од 324, после друге победе над Лицинијем, Константин је започео са новим подухватима: подизањем престонице, изградњом цркава у Антиохији,

485 Cf. J. Burckhardt, *op. cit.*, 225 и no. 585, где су наведени антички извори у којима се говори о односу савременика према Константиновом пореклу.

486 H. Vettters, *op. cit.*, 72.

487 Може изгледати да извесну сметњу претпоставци да је обнова Гамзиграда и изградња нове тврђаве предузета у време Константина представља чињеница да је једновремено са овим подухватом завршен и један пагански храм у унутрашњости дворца. Погрешно се мисли да подизање паганских храмова Константин није предузимао после издавања Миланског едикта, 313. године и да је у том погледу стање било слично стању у време Теодосија I. Постоје докази да Константин није нагло прекинуо са паганством: поред хришћанских симбола дуго је на његовом новцу исписивано *SOLI INVICTO COMITI*; до

краја живота давао је привилегије не само хришћанској цркви већ и паганским храмовима; остао је најзад до краја живота *pontifex maximus*. Тачно је да је дао затворити неколико паганских храмова, али стога што су били на лошем гласу (F. Lot, *op. cit.*, *passim*). Напротив, познато је да је Ромулов храм у Риму, започет у време Максенција, био завршен и освећен у његово време, а Зосим нас обавештава да је Константин у својој новој престоници на Босфору дао саградити два храма, један посвећен богињи Фортуни, а други богињи Реи (C. Mango, *The Brazen House*, 44). Завршетак грађења паганског храма у његовом пребивалишту пре 324. године зато се чини сасвим могућим.

488 D. Pribaković, *Castrum Novae, Čezava — rimsko-vizantijsko utvrđenje*, *Arheološki pregled* 12, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd 1970, 86—91.

Јерусалиму, Витлејему,⁴⁸⁹ због чега би се његове делатности у Приобалној Дакији морале ставити у претходно време.

О предузимању обнове неког дворца од стране Константина, међутим, нема помена у писаним сведочанствима. Приск помиње *Naissus* као град за који се мисли да га је Константин обновио,⁴⁹⁰ а познато је да је подигао и Медијану „*in suburbano... a civitate... Naeisso*“.⁴⁹¹ За претпоставку да је млађу тврђаву у Гамзиграду ипак подигао овај владар, говорила би чињеница да се на споменицима из IV века, и из доцнијег времена, извесне паралеле грађевинама у Гамзиграду налазе само на оним које је Константин саградио.

У претходном излагању је било речи о вишебојности фасаде млађег утврђења и примењеном слогу *opus listatum*, за које најближу аналогију пружају Константинове терме у Тријери и Арлу. Овај начин слагања градива, као што је показано, био је својствен Максенцијевим и Константиновим грађевинама. Док на старијим грађевинама ова техника представља разложно слагање локалног градива, на Константиновим термама у Тријери и Арлу слагањем градива желе се постићи одређени утисци. Међу грађевинама које су подизали каснији владари, а остали су бројни трагови, у многим великим средиштима источних области Царства, ова техника рада није поновљена.⁴⁹² Поред Тријера и Арла, на исти начин зидани су они делови Латеранске базилике и базилике Св. Петра у Риму који су из времена овога владара.⁴⁹³ Исти начин зидања на разним грађевинама Константина може се објаснити чињеницом да су, уз сталну цареву гарду и послугу, постојале царске радионице за многоврсне делатности, да је цар имао своје архитекте и мајсторе, који су на разним странама Царства подизали грађевине у његову славу, дајући им иста стилска обележја. Отуда је сасвим могуће да се ова техника рада није ограничавала на Константинова постројења у западним областима, већ да је била одлика његовог целокупног градитељства. Од многобројних грађевина које је Константин на Истоку подигао, а које би требало то да посведоче — као што су неколико базилика у Цариграду, чувени Златни октогон у Антиохији, цркве у Јерусалиму и Витлејему — ниједна није потпуно сачувана.⁴⁹⁴ Не само велики значај који је овим грађевинама и светим местима придаван, него можда и недовољна темељност у грађењу, изазвале су бројне обнове, а само су ретке — као Св. Крст у Јерулисалиму — стајале до XVIII века.⁴⁹⁵ Чињеница, међутим, да је иста техника зидања, од X века надаље, постала својствена широком подручју византијског градитељства, наводи на мисао да је такав начин слагања градива одликовао градитељство овога владара, да су у источним областима бар неке његове грађевине зидане на исти начин и да је са њих доцније преузета ова техника рада. Оне су, као што је познато, остале узором исто онако као што су и остали подухвати овога владара имали трајну вредност за хришћански свет у свим областима.⁴⁹⁶

У грађењу гамзиградске друге тврђаве учествовали су, поред мајстора царске радионице, и војни одреди, од којих за сада знамо за пету македонску легију, а вероватно и бројно околно становништво и многи

489 J. Bnrckhardt, op cit., 241 sqq.; F. Lot, op. cit., 45, 48 sq.

490 *Византиски извори* I, 11.

491 *Ibid.*, sv. *Прокопије*, no. 143.

492 Cf. J. B. Ward-Perkins, op. cit., no. 100.

493 A. Grabar, *Martyrium...*, 208; R. Krautheimer, S. Corbett, *The Constantinian Basilica of the Lateran, Antiquity XXXIV*, 1960, 201—206.

494 Откопани делови грађевина из Цариграда, које Перкинс ставља у Константиново време (op. cit., 62—65), нису грађени техником *opus listatum*, али то нису фасаде које би биле рађене са посебном пажњом. На гамзиградском примеру такође се види други начин рада у унутрашњости ви-

шеугаоне куле, а опет други на унутрашњој страни градског зида, па ови примери из Цариграда нити доказују, нити оспоравају да је ова техника примењивана у источним областима. Говорећи о Константиновим грађевинама Р. Краутхајмер (*The Constantinian Basilica*, 134) наводи да су оне у Риму изведене у техници *opus listatum*, базилика у Тријери (започета око 326) опеком, а у Палестини каменом, а не помиње Константинове терме у Тријери и Арлу, где се такође смењују редови камена и опеке.

495 A. Grabar, *Martyrium...*, 206.

496 О значају Константинових градњи и доцнијем подражавању његовим црквама из Палестине, cf. R. Krautheimer, *Introduction of Iconography*, 117 sqq.

локални мајстори и каменоресци. Њихов рад се препознаје по слабом клесарском раду, по неразумевању образаца и по разликама у саставу украса на појединим члановима. Неуједначеност у вредности и изradi, као последица пребрзог рада, такође је својствена Константиновој градњи; многа његова постројења, пребрзо зидана, већ су у наредном столећу морала бити темељније поправљена.⁴⁹⁷ Није исти случај са клесаним украсом из унутрашњости царских свечаних одаја, јер ту је препознат рад искусних мајстора из солунских клесарских радионица. Њихов рад у гамзиградском дворцу, у време када је Солун био у рукама Константина, а Галеријева жена и син већ убијени, изгледа сасвим могућим. Величина и раскош гамзиградске друге тврђаве такође би навела на претпоставку да је њу Константин дао подићи. Јер, чак и ако су претеране речи Зосима да је Константин исцрпео државну благајну огромним и непотребним градњама,⁴⁹⁸ остају историјске чињенице да се он истицао подизањем великих и грандиозних постројења, а таква је била и ова тврђава.

Није могло бити поуздано утврђено ко је био оснивач, а ко обновилац гамзиградског дворца на основу досадашњих сазнања, па остаје да се и даље стрпљиво трага за новим и сигурнијим доказима на којима ће се засновати коначан суд о томе. Важан је податак да могућа разлика у датовању обнове овог дворца износи највише две деценије, али није неважно ни питање личности која је дала подићи другу грандиозну тврђаву, јер је ово здање својствен представник једног значајног и преломног доба у развоју уметности грађења. Фасада тврђавских западних врата се, наиме, већ знатније разликује од римске архитектуре која се до тада виђала у великим средиштима Запада, или у источним областима Царства. Насупрот њеној класичној основној подели и класичном репертоару мотива на скулптури, она општим изгледом оставља сасвим нов утисак. Наговештавајући нову стилску епоху она уједно представља ону фазу у градитељству у којој су вишебојност и клесани камени украс достигли крајњи степен, после чега су та два средства украшавања тежила самосталном, независном развоју.